

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MADDİ HUKUK VE USUL HUKUKU
BAĞLAMINDA ÇEVREYİ İLGİLENDİREN
FAALİYETLERDEN DOĞAN SORUMLULUĞUN SAĞLIK
HAKKI İLE İLİŞKİLİ ÖNE SÜRÜLMESİ

Kezban ÇITAK

DİSİPLİNLERARASI ADLİ BİLİMLER ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Bülent ALGAN

ANKARA

2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MADDİ HUKUK VE USUL HUKUKU
BAĞLAMINDA ÇEVREYİ İLGİLENDİREN
FAALİYETLERDEN DOĞAN SORUMLULUĞUN SAĞLIK
HAKKI İLE İLİŞKİLİ ÖNE SÜRÜLMESİ

Kezban ÇITAK

DİSİPLİNLERARASI ADLİ BİLİMLER ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu araştırma TÜBİTAK 2210-A Yurt İçi Genel Yüksek Lisans Burs Programı ile
desteklenmiştir.

Doç. Dr. Bülent ALGAN

ANKARA

2023

Etik Beyan

Ankara Üniversitesi

Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlayıp sunduğum “Maddi Hukuk Ve Usul Hukuku Bağlamında Çevreyi İlgilendiren Faaliyetlerden Doğan Sorumluluğun Sağlık Hakkı İle İlişkili Öne Sürülmesi” başlıklı tez; bilimsel ahlak ve değerlere uygun olarak tarafımdan yazılmıştır. Tezimin fikir/hipotezi tümüyle tez danışmanım ve bana aittir. Tezde yer alan araştırma tarafımdan yapılmış olup, tüm cümleler, yorumlar bana aittir.

Yukarıda belirtilen hususların doğruluğunu beyan ederim.

Öğrencinin Adı Soyadı: Kezban ÇITAK

Tarih:

İmza:

KABUL VE ONAY

Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü
Disiplinlerarası Adli Bilimler Anabilim Dalı
Sağlık Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programında

Kezban ÇITAK tarafından hazırlanan

“Maddi Hukuk ve Usul Hukuku Bağlamında Çevreyi İlgilendiren Faaliyetlerden Doğan

Sorumluluğun Sağlık Hakkı ile ilişkili Öne Sürülmesi” adlı tez çalışması

aşağıdaki jüri tarafından **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak

OY BİRLİĞİ ile kabul edilmiştir.

27.04.2023

Doç.Dr. Bülent ALGAN
Ankara Ü. Hukuk Fakültesi
Jüri Başkanı

Doç.Dr. Burçak YILDIZ
Ankara Ü. Hukuk Fakültesi
Üye

Dr.Öğr.Üyesi Mehmet ÇATLI
ASBÜ. Hukuk Fakültesi
Üye

Tez hakkında alınan jüri kararı, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Prof.Dr. Fügen AKTAN
Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Etik Beyan	ii
Kabul ve Onay	iii
İçindekiler	iii
Önsöz	viii
Simgeler ve Kısaltmalar	ix

1. GİRİŞ 1

1.1. Çevre Hukuku ile ilgili Genel Bilgiler	2
1.1.1. Çevre Kavramı	2
1.1.2. Çevre Hukukunun Sınıflandırılması	3
1.1.3. Çevre Hakkının Gelişimi	4
1.1.4. Çevre Hukukunun Kaynakları	6
1.1.5. Çevre Hakkının Konusu, Öznesi ve Yükümlüsü	8
1.1.5.1. 1982 Anayasasına Göre Hakkın Konusu	9
1.1.5.2.1. 1982 Anayasasına Göre	9
1.1.5.2.2. Hakkın Öznesine Dair Öneriler	10
1.1.5.3. 1982 Anayasasına Göre Çevre Hakkının Yükümlüsü	12
1.2.1. Kirletme Yasağı ve Önleme İlkesi	13
1.2.2. Kirleten Öder İlkesi	14
1.2.3. Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi	15
1.2.4. İhtiyat İlkesi	16
1.2.5. Katılım İlkesi	17
1.2.6. Entegrasyon İlkesi	18
1.2.7. İşbirliği İlkesi	19

2. GEREÇ VE YÖNTEM 20

2.1. Çevreyi İlgilendiren Faaliyet Kavramı	20
2.2. Faaliyetin Başlaması ve Etki Alanı	23
2.3. Faaliyetin Durdurulması	26
2.3.1. Süre Verilerek Faaliyetin Durdurulması	27
2.3.2. Süre Verilmeden Faaliyetin Durdurulması	27
2.3.3. Çevreyi Kirletenin Sorumluluğu Kapsamındaki Faaliyetlerin Durdurulması	28
2.4. Faaliyetin Sonlanması	28
2.5.1. Çevresel Etkinin Değerlendirilmesi Kavramının Tarihsel Gelişimi, Mukayeseli Hukuktaki Örnekleri	29

2.5.2. ÇED Yönetmeliği'ndeki Düzenlemeler	30
2.5.2.1. ÇED Kavramı	30
2.5.2.2. İlkeler Bakımından Değerlendirme	31
2.5.2.3. Yetkili İdare	31
2.5.2.4. Bilgilendirme Süreci	32
2.5.2.5. İlgili Halk Kavramı	33
2.5.2.6. Genel Olarak ÇED Raporlarının Yargısal Denetimi	33
2.6. Çevresel Başvuruda Usuli Haklar	34
2.6.1. Çevresel Bilgilenme Hakkı	35
2.6.1.1. Çevresel Bilgi Edinme Hakkı Bağlamında Üst Başvuru İmkânı	36
2.6.2. Karar Mekanizmalarına Halkın Katılım Hakkı	37
2.6.2.1. Genel Olarak	37
2.6.2.2. Katılım Hakkının Önemi ve Yöntemi	38
2.6.2.3. Katılım Hakkının Yasal Çerçevesi	39
2.6.2.4. Çevre Kanunu ve İkincil Mevzuat	40
2.6.2.5. Katılım Hakkı Bağlamında İdarenin 'Eğitme' Yükümlülüğü	42
2.6.2.6. Belediye Kanunu'na Göre Katılım Hakkı	43
2.6.3. Çevresel Başvuru Hakkı	43
2.6.3.1. Genel Olarak	43
2.6.3.2. Ulusal Başvuru Yolları	44
2.6.3.2.1. Genel Olarak Taraf ve Dava Ehliyeti	45
2.6.3.2.2. Dilekçe Hakkı	46
2.6.3.2.3. İdari Başvuru	46
2.6.3.2.4. İdari Yaptırımlar	47
2.6.3.2.5. Alternatif İdari Başvuru Mercileri	48
2.6.3.2.6. Kamu Denetçiliği Kurumu	49
3. BULGULAR	51
3.1. Yargısal Başvuru	52
3.1.1. Genel Olarak	52
3.1.2. İdari Yargıda Ehliyet	53
3.1.2.1. Taraf Ehliyeti	53
3.1.2.2. Dava Ehliyeti	54
3.1.2.3. İYUK'da Aranılan Özel Ehliyet	54
3.1.2.4. Tüzel Kişilerin Özel Dava Ehliyetleri ve Topluluk Davaları	56
3.1.2.4.1. Genel Olarak	56
3.1.2.4.2. Kuşaklararası Adalet Kavramı	57
3.1.2.4.3. Özel Dava Ehliyeti Bakımından Öneriler	58
3.1.2.4.4. Baroların Çevre Hakkını İlgilendiren Davalarda Taraf Olabilmesi	60

3.1.2.4.5. Topluluk Davası	62
3.2. İdari Yargıya Başvuru	62
3.2.1. İptal ve Tam Yargı Davaları	62
3.2.1.1. İptal Davaları	63
3.2.1.1.1. İptal Davalarında Görev ve Yetki	64
3.2.1.1.3. Yürütmenin Durdurulması	67
3.2.1.1.4. İvedi Yargılama Usulü	70
3.2.1.2. Tam Yargı Davaları	72
3.2.1.2.1. Tam Yargı Davalarında Görev ve Yetki	72
4. TARTIŞMA	74
4.1. İdarenin Sorumluluğu	74
4.1.1. İdarenin Düzenleme Görevinden Doğan Sorumluluk	75
4.1.2. İdarenin Denetim ve İzleme Görevinden Doğan Sorumluluk	76
4.1.3. İdarenin Sorumluluğunun Unsurları	77
4.1.3.1. Kusur	77
4.1.3.1.1. İdarenin Kusur Sorumluluğu	77
4.1.3.1.2. İdarenin Kusursuz Sorumluluğu	77
4.1.3.2. Zarar	78
4.1.3.3. İlliyet Bağı	79
4.2.1.2. Temyiz	80
4.2.2. Olağanüstü Kanun Yolları	81
4.2.2.1. Kanun Yararına Temyiz	81
4.2.2.2. Yargılanmanın Yenilenmesi	81
4.2.3.1. Anayasa Mahkemesi Nezdinde Bireysel Başvuru	82
4.2.3.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Başvuru	83
4.3. Çevre Davalarının Etkinliğini Azaltan Hususlar	85
4.3.1. Maliyet	86
4.3.2. Yargılama Süresi	88
4.3.3. İdari Yargı Kararlarında Çevre Hakkının Kapsamı ve Derinliği	88
4.3.4. İdari Yargıda Görülen Çevre Davalarında Alınan Kararların Uygulanma Sorunu	89
4.4. Kirletenin Özel Hukuk Sorumluluğu	90
4.5. Kirletenin Cezai Sorumluluğu	92
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	93
5.1. Çevre Hukukunda Uluslararası Alanda Yaşanan Gelişmeler	93
5.2. Genel Olarak İnsan Hakları Özel Olarak Sağlık Hakkı Bağlamında Çevre Hakkının Değerlendirilmesi	96

5.2.1. Sağlığın Tanımı	96
5.2.2. Sağlık Hakkının Tarihsel Gelişimi	97
5.2.3. Bir İnsan Hakkı Olarak Sağlık Hakkı	100
5.2.4. Sağlık Hakkının Kapsamı	105
5.2.5. Sağlık Hakkı ile Çevre Hakkının Birbiriyle İlişkisi	112
5.2.6. Sağlık Hakkının Önemi	114
5.2.7. Sonuç Olarak	117
ÖZET	123
SUMMARY	124
KAYNAKÇA	125
ÖZGEÇMİŞ	139

ÖNSÖZ

Sanayi devrimiyle birlikte başlayan seri üretim doğanın korunması gereken çevresel değer olarak değil bedava bir sermaye girdisi olarak algılanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda doğa tahrip edilmiş ve havanın, suyun ve toprağın kirlenmesiyle birlikte bu durum insan sağlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum çevre konusunda ilk uluslararası çalışmaların yapılmasına neden olmuştur. Bu çalışmalar iç hukuku da etkilemiş bunun sonucunda hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. Bu yüksek lisans tezinde çevreye olumsuz etkisi olabilecek faaliyetlerin başlaması, durdurulması ve sonlanması ile ilgili yasal düzenlemeler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Uluslararası gelişmeler ışığında çevre hakkı insan hakları bağlamında incelenmiştir.

Araştırmamı 2210-A Yurt İçi Genel Yüksek Lisans Burs Programı ile destekledikleri için TÜBİTAK'a

Gerek lisans döneminde gerekse yüksek lisans döneminde kendisini örnek aldığım değerli danışmanım Sayın Doç. Dr. Bülent ALGAN'a,

Yüksek lisans tezimi yazarken her aşamada yardımını benden esirgemeyen, akademik anlamda bilgisini ve deneyimini benimle paylaşan, tezimin son okumasını yapan değerli meslektaşım ve kıymetli arkadaşım Av. Batuhan GÜNEŞ'e,

Sevgisini ve desteğini her zaman yanımda hissettiğim canım annem Gülsevin ÇITAK'a ve kıymetli babam Sabri ÇITAK'a,

Kendisini örnek aldığım ve söyledikleriyle bana cesaret ve motivasyon veren değerli ablam Sinem ÇITAK'a teşekkür eder, saygılarımı arz ederim.

SİMGELER VE KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AIHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
BM	Birleşmiş Milletler
ÇED	Çevresel Etki Değerlendirmesi
ÇK	Çevre Kanunu
HMK	Hukuk Muhakemeleri Kanunu
İYUK	İdari Yargılama Usulü Kanunu
TMK	Türk Medeni Kanunu
TCK	Türk Ceza Kanunu

1. GİRİŞ

Bu yüksek lisans tezinde çevre hukuku ile ilgili temel kavramlar ele alınarak çevre davalarında sıklıkla başvuru alan temel ilkeler incelenecektir. Bu ilkelere uygun davranılmasının ve idarece denetiminin yapılmasının önemi üzerinde durulacak ve bu ilkelerin ihlali durumunda ortaya çıkabilecek durumlar örnek içtihatlar yoluyla açıklanacaktır.

Çevrenin doğal yapısına negatif etkisi olabilecek faaliyetlere dair (enerji, ulaşım, turizm vb.) hukuki değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirmede faaliyet başlamadan önce, faaliyetin devamında ve sonrasındaki süreçte işletme sahibinin ve devletin sorumlulukları üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda çevrenin korunmasında en etkili hukuki yöntemlerden bir tanesi çevresel etki değerlendirme süreci olduğu için bu uygulama esas alınarak konular işlenecektir. Çevresel etki değerlendirmesi kavramının tarihsel gelişimi incelenerek bu uygulamanın önemi açıklanacaktır. Çevresel etki değerlendirme sürecinden bazı faaliyet alanlarını muaf tutmak amacıyla yapılan mevzuat değişikliklerinin çevre üzerindeki negatif etkisi incelenecektir. Çevresel başvuruda usuli haklardan olan çevresel bilgilendirme hakkı, katılım hakkı ve çevresel başvuru hakkı başlıklar halinde incelenecektir. Bu süreçte halkın yeterli ve doğru şekilde bilgi almasının önemine değinilecektir. Halkın kendisini etkileyecek kararların verilmesi sürecine katılımının çevresel demokrasinin gelişmesine katkısı vurgulanacaktır.

Çevre ile ilgili idari ve yargısal başvuru yolları ayrı başlıklarda incelenecektir. Çevre hukukunun kendine özgü yapısı nedeniyle idari yargı temel alınarak yargısal başvuruda ehliyet kavramı açıklanacaktır. Yargılama sürecinde ehliyet kavramının dar yorumlanmasının çevrenin etkili korunmasına negatif etkisi

vurgulanacaktır. Çevre davalarında yürütmenin durdurulması kararının yargılamanın erken aşamasında verilmesinin önemine değinilecektir. Çevre davalarında uygulanan ivedi yargı usulünün yargılama sürecine etkisi incelenecektir.

Çevre davalarında idarenin düzenleme, denetim ve izleme görevinden dolayı sorumluluğu incelenecektir. Bu bağlamda idarenin kusur ve kusursuz sorumluluğuna dair değerlendirme yapılacaktır. Yargı kararlarına karşı başvuru yolları açıklanarak Anayasa Mahkemesi'ne ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuru yollarına değinilecektir. Çevre davalarında etkinliği azaltan hususlar değerlendirilecektir. Kirlenenin idari yargı kapsamında sorumluluğunda yanında özel ve ceza hukuku sorumluluğu da açıklanacaktır.

İnsan hakları perspektifinden çevre hakkı ve sağlık hakkı üzerinden konu tartışılacaktır. Ulusal ve uluslararası hukuk kapsamında bu konudaki tarihsel ve hukuksal gelişim üzerinde durulacaktır. Sağlık hakkının tarihsel gelişimi üzerine bir analiz yapılarak sağlık hakkının çevre hakkıyla ilişkisi incelenecektir. Sağlık hakkının kapsamı değerlendirilerek sağlık hakkının önemine vurgu yapılacaktır. İlgili konularda ulusal ve uluslararası içtihatlardan mevzuattan yararlanılarak konu aktarılmaya çalışılacaktır.

1.1. Çevre Hukuku ile ilgili Genel Bilgiler

1.1.1. Çevre Kavramı

Çevrenin öğretide farklı tanımları yapılmakla birlikte Çevre Kanunu'nun (ÇK) 2. maddesinde çevrenin tanımı yapılmıştır. Buna göre çevre, “canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde

bulundukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamı” ifade eder. Türk Dil Kurumu’nun¹ yapmış olduğu tanım ise “Bir şeyin yakını, dolayı, etrafı”, “kişinin içinde bulunduğu toplumu oluşturan ortam” ve “bir kimse ile ilişkisi bulunanlar, muhit” şeklinde farklı tanımları yapılmıştır. Çevre farklı bilim dallarının da inceleme alanı içinde kalır. Ekoloji bunların başında gelmektedir. Ekoloji ekosistemi inceler ve ekosistem canlı ve cansız varlıkların ilişki içinde olduğu ortamı tanımlar (Turgut, 2006, s:25). ÇK’nın çevre tanımı doğal çevrenin yanı sıra yapay çevreyi, kültürel çevreyi ve sosyal çevreyi de kapsamına alır (Kuzu, 1997, s:157). Çevre canlıların yaşamlarını sürdürebilmesine elverişli biyolojik, fiziksel ve kimyasal unsurların toplamından oluşur (Çanakçıoğlu, 2011). Bu konuda çevre kavramının genişliğini vurgulayan Albert Einstein, bu durumu “Ben olmayan her şey çevredir.” sözleriyle ifade etmiştir (Özkan, 2016).

Birleşmiş Milletlerin (BM) 2030 yılının sonuna kadar gerçekleştirmeyi planladığı sürdürülebilir kalkınma ilkeleri², 17 farklı ilkedен oluşmaktadır. Türkiye’de sürdürülebilir kalkınma ilkeleri çerçevesinde politikalar oluşturup faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu ilkelere çoğunluğu çevreyle ilgilidir. Bunlardan başlıcaları doğaya saygı, biyolojik çeşitliliğin korunması, yoksulluğun giderilmesi, iklim değişikliğiyle mücadele, doğanın taşıma kapasitesini aşmamak, herkesin çevreye sahip çıkması ve işbirliği içinde olması ve bütüncül bir bakış açısıyla sorunlara yaklaşmak şeklindedir (Özmehmet, 2008, s:16).

1.1.2. Çevre Hukukunun Sınıflandırılması

Çevre Hukuku kamu hukukunun bir alt kolu olarak doğmakla birlikte hakkın konusu sıklıkla özel hukuk ilişkilerini etkilemektedir. Bu etkilere dair getirilen

¹ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 04.03.2013)

² Daha fazla bilgi için bakınız. <http://www.surdurulebilirlikkalkinma.gov.tr/amaclari/> (Erişim Tarihi: 05.03.2023)

düzenlemelerle birlikte çevre hukuku karma bir yapıya kavuşmuştur (Ertan, 2004, s:374).

Diğer yanda karşılaştırmalı hukukta, çevre hukukunun atipik yapısı dolayısıyla onun özel bir hukuk alanı olarak ele alındığı ve hatta özel yargı kolları ile ihlallerinin denetlendiği görülmektedir (Turgut, 1995, s:608).

Türk hukukunda çevre hakkının sınıflandırılmasının bir sonucu olarak ihlallere dair genel yargılamalar idare mahkemelerinde yapılırsa da özel hukuk yargılamalarında da çevre hakkının ileri sürülebildiği görülmektedir. İlerleyen başlıklarda talep imkanları ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

1.1.3. Çevre Hakkının Gelişimi

Tarihsel olarak çevre hakkının oluşum süreci, çevre kirliliği ile yakından ilgilidir. Sanayileşmeyle birlikte artan hava kirliliği başta olmak üzere çevre kirliliği topluma çevresel bir maliyet getirmeye başlamıştır (Belli, 2022, s: 6). İki büyük dünya savaşından sonra devletler ekonomik ve sosyal olarak hızlı bir toparlanma sürecine girmişler ve bu dönemde ön plana çıkan kavramlar ekonomik kalkınma ve büyüme olmuştur. (Özdemir, 2009, s:3) Ancak bu dönemde ön plana çıkan faaliyetler kirliliğin daha çok artmasına neden olmuştur. Anılan dönemde kirliliğin boyutlarının çevreyle birlikte insan yaşamını etkilemesi³ üzerine önlemler alınması konusunda fikirler gelişmiştir (Cavkaytar, Soyer, Şekerel, 2013, s:105-111).

Anılan dönemden bugüne yaşanan sorunlar üzerine olması gerekenin, sürekli ve dengeli bir kalkınma yani sürdürülebilirlik olduğu görüşü benimsenmiştir.

³ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://evrimagaci.org/olduren-sis-1952-yilinda-yasanan-buyuk-londra-sisi-12000-kisinin-olumune-neden-oldu-10192> (Erişim Tarihi: 06.03.2023)

Öncesinde çevreyi koruyacak etkili düzenlemeler olmadığından, çevre yatırımcılar tarafından kolay ve ulaşılabilir bir sermaye olarak görülmüştür. Ekonomik refahı artırma amacıyla çevresel zarar riski doğmaktadır (Kılıç, 2001, s:133). Yeni getirilen düzenlemelerle çevre hakkının girişim özgürlüğüne engel oluşturduğu düşünülse de burada sürdürülebilir kalkınma ilkeleri bağlamında girişimler de desteklenmektedir. Bu ilkelere saygı gösteren girişimler müşteri tarafından da daha çok tercih edilmektedir (Marangoz, 2003).

Çevre hukukunun gelişimi incelendiğinde genç bir hukuk dalı olduğu görülebilir. 1972 yılında BM Çevre Konferansı sonucunda imzalanan Stockholm Bildirgesi'yle ⁴ başlayan çevre hakkı konusundaki çalışmalar çevre hakkının uluslararası sözleşmelerde ve anayasalarda yer almasıyla birlikte gelişmesini sürdürmüştür (Kaboğlu ve Yancı Özalp, 2021, s:30).

Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra 1992'de gerçekleşen Rio Konferansı büyük ümitlerle başlamıştır. Fakat Konferans sırasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki çıkar farklılıkları konferansın çevre hukukunda bağlayıcı bir niteliğe sahip uluslararası sözleşme imzalanmadan sonuçlanmasına neden olmuştur (Perrez, 2003, s:12). Fakat konferans sonunda 5 önemli belge imzalanmıştır.⁵

Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi kısaca Aarhus Sözleşmesi olarak bilinir. Bu Sözleşme'yle birlikte çevre hakkı uluslararası alanda ilk kez tanınmıştır. Türkiye sözleşmeye taraf olmamıştır. Fakat AİHM Aarhus Sözleşmesi'ne sıklıkla atıf yaptığından Türkiye'yi de dolaylı yoldan etkilemektedir (Kaboğlu ve Yancı Özalp, 2021, s:293).

⁴ Stockholm Bildirgesi'ne göre : “İnsan, kendisine onurlu ve iyi yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve tatmin edici yaşam koşulları temel hakkına sahiptir...”

⁵ Bu 5 belge şunlardır: Rio Bildirgesi, Gündem 21, Orman İlkeleri, İklim Değişikliği Sözleşmesi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi.

Çevre hakkı, insan hakları sistematğinde üçüncü kuşak hakların içinde sayılır. Dayanışma hakları veya halkların haklarının içinde gösterilir (Algan, 2007, s. 51-52). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nde doğrudan çevre hakkı düzenlenmemesine rağmen, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) dolaylı yoldan sözleşmedeki diğer maddelere (özellikle md. 8) atıfla çevre hakkını koruyucu kararlar vermiştir (Duymaz, 2012, s:130) Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nda çevre hakkı kollektif hak olarak düzenlenmiştir.⁶ Bu Şart'a göre çevre hakkının öznesi bireyler yerine halklar olarak gösterilmiştir (Kaboğlu ve Yancı Özalp, 2021, s:291).

Ayrıca çevre hakkına yönelik güncel bakış açısına göre, çevre hakkının gelecek kuşaklar ve doğal kaynaklarla ilişkisi hukuk sistemleri tarafından yeniden düzenlenmesi gereken bir konudur.

1.1.4. Çevre Hukukunun Kaynakları

Normlar hiyerarşisine göre Türk Hukukunda başta Anayasa olmak üzere, uluslararası sözleşmeler, ÇK⁷, İYUK (İdari Yargılama Usulü Kanunu)⁸, HMK (Hukuk Muhakemeleri Kanunu)⁹ gibi kanunlar çevre hukukunun kaynakları arasındadır. Bunun yanında Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Yönetmeliği, tüzükler, Cumhurbaşkanlığı kararları vb. de çevre hukukunun kaynakları arasında yer almaktadır. Türk Medeni Kanunu, Türk Borçlar Kanunu ve Türk Ceza Kanunları da çevreye dair düzenlemeler içermektedir (Ürkmez, 2005).

⁶ Afrika İnsan ve Halklar ve Hakları Şartı madde 24: “Bütün halklar, gelişmelerine uygun olarak tatmin edici ve bütünleyici bir çevre hakkına sahiptirler.”

⁷ Çevre Kanunu Resmî Gazete Tarihi: 11.08.1983 Sayısı: 18132 Kabul Tarihi: 09.08.1983.

⁸ İdari Yargılama Usulü Kanunu Resmî Gazete Tarihi: 20.01.1982 Sayısı: 17580 Kabul Tarihi: 06.01.1982.

⁹ Hukuk Muhakemeleri Kanunu Resmî Gazete Tarihi: 04.02.2011 Sayısı: 27836 Kabul Tarihi: 12.01.2011.

Anayasa madde 90/5'e göre temel hak ve özgürlükleri esas alan uluslararası sözleşmeler yasa değerindedir. Bu antlaşmaların içerdiği maddeler yasalarla çatıştığında bu konuda uluslararası sözleşme hükümleri esas alınır. Anayasanın 56. maddesinde çevre hakkı 'sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı' olarak sağlık hakkı ve yaşama hakkı ile ilişkili bir şekilde düzenlenmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi AİHS' de doğrudan çevre hakkını düzenleyen bir hüküm olmamasına rağmen çevre hakkının unsurlarından temel hak ve özgürlüklere ilişkin olanları uluslararası sözleşmelerde ¹⁰ düzenlendikleri takdirde bu sözleşme hükümlerinin uygulanacağından şüphe yoktur. Çevrenin uluslararası sözleşmelerle ve koruma mekanizmaları aracılığıyla denetlenmesi ve korunması çevre hakkının güvencesini oluşturmaktadır (Kaboğlu, 1996, s:134).

Bunun dışında Türkiye, Avrupa Birliğine (AB) aday ülkelerden biridir. Bu uyumlaştırma sürecinde AB hukuk sistemindeki bazı normlar Türk yasa koyucu tarafından iktisap edilmektedir (Güneş, 2021, s:37). Türkiye, AB çevre hukukunu kendi iç hukuk sistemine uyumlaştırma çabaları çerçevesinde kısa ve orta vadeli hedefler belirlemiştir. Müktesebat kapsamında olan düzenlemeler doğal olarak Türk çevre hukukunda doğrudan kaynak olsa da adaylık süreci tamamlanmadığı için müktesebat dışında kalan düzenlemelerin de yorum temeli olarak yargısal uygulamada dolaylı kaynak olarak dikkate alınması gerektiği belirtilebilir (Budak, 2010, s:43).

2872 sayılı Çevre Kanunu yürürlüğe girmeden önceki tarihlerde diğer kanunlarda çevre ile ilgili hükümler bulunmaktaydı. Bu hükümler içinde bulundukları yasanın genel çerçevesi içinde anlam taşımalarının yanı sıra çevrenin korunması konusunda da önemli düzenlemeler getirmekteydi. Fakat bunlar dağınık olduklarından çevrenin korunmasında yetersiz kalmıştır (Yaşamış, 1999, s:82).

¹⁰ Türkiye'nin taraf olduğu çevre antlaşmaları hakkında daha fazla bilgi için bakınız. <https://ab.csb.gov.tr/anlasmalar-i-98915> (Erişim Tarihi: 04.03.2023)

Türkiye’de 1983 yılında Çevre Kanunu kabul edilmiştir. Çevre Kanunu bugüne kadar 11 değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliklerin birçoğu ÇED süreçlerinden bazı faaliyetleri muaf tutmaya ilişkindir.¹¹ Türkiye’deki çevre bilincinin artması uluslararası alanda çevre bilincinin oluşmaya başladığı ve uluslararası sözleşmelerin gündeme geldiği dönemlere rastlar (Keleş ve Hamamcı, 1998, s:248).

Bu bağlamda ikincil normatif düzenlemelerden en önemlilerinden bir tanesi Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği’dir.¹² Anılan Yönetmelik 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Yönetmelik’in, Kanun’un yürürlüğünden neredeyse 10 yıl sonra yürürlüğe girmiş olması çevresel uygulamaların gelişmesine engel olmuştur. Nitekim anılan dönemde faaliyete başlayan projelerde ÇED süreci uygulanmamıştır (Aydın, 2022, s:54).

Çevre hakkının yargısal uygulaması neticesinde yardımcı kaynaklardan olan içtihatlar meydana gelmiştir. Çevre hakkının pozitif hukukun bir parçası olmasıyla birlikte çevre hukuku alanında bir içtihat oluşmaya başlamıştır. Mahkemelerin vermiş olduğu kararlardan içtihatları birleştirme kararı niteliğinde olanları bağlayıcı olmakla diğer yargısal kararlar da emsal olması açısından içtihadi kaynak niteliğindedir (İnan, 1996, s:78).

1.1.5. Çevre Hakkının Konusu, Öznesi ve Yükümlüsü

Öğretide temel haklara ilişkin değerlendirme yapılırken hakların konusu, öznesi ve yükümlüsü bir arada değerlendirilmektedir. Bu yöntem ile usuli imkanlar

¹¹ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://politeknik.org.tr/yeni-ced-yonetmeligi-talan-edeceksen-muafsin/> (Erişim Tarihi: 05.03.2023)

¹² Resmi Gazete Tarihi : 29.07.2022 | Sayısı : 31907

tespit edilmeden önce, hakkın konusu ile sınırları; öznesi ile talepte bulunabilecekler; yükümlüsü ile de talebin muhatapları tespit edilmiş olmaktadır.

1.1.5.1. 1982 Anayasasına Göre Hakkın Konusu

Çevre hakkı Anayasa'nın 56. maddesinde sağlık hakkıyla ilişkili bir şekilde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre çevre hakkının konusu “sağlıklı ve dengeli çevre” şeklinde sınırlanmıştır (Kaboğlu, 2021, s: 90). Halbuki hakkın konusu korunması gereken çevresel değerleri de içerecek şekilde kapsamlı olmalıydı.

Ayrıca çevre hakkının konusuna ilişkin bu çalışmada yapılan tespitler hakkında belirtmek gerekir ki insan haklarının temel sistematigi ve çevre hakkının kendine özgü sınırları bu konuda özel bir yaklaşımı gerektirir. İnsan haklarının bütünlüğü ilkesi, çevre hakkına dair inceleme yapılırken ilişkili diğer insan hakları bakımından da incelemeyi zorunlu kılar. Bu durum da çevre hakkının inceleme sınırlarının genişletilmesini gerektirir. Diğer yanda çevre kavramının geniş yapısı hakkın konusunu tam olarak tespit etmeyi imkansız kılmaktadır (Demir, 2006, s:100).

1.1.5.2. Çevre Hakkının Öznesi

1.1.5.2.1. 1982 Anayasasına Göre

Anayasa'nın 56. maddesinde yasa koyucu hakkın öznesini “herkes” olarak belirlemiştir. Herkes ifadesinden gerçek ve tüzel kişiler anlaşılmaktadır. Ancak yabancı gerçek ve tüzel kişiler bakımından ayrıca değerlendirme yapmak gerekir. Bu değerlendirmede, yabancı gerçek kişiler bakımından mülkiyet ve ikamet hususlarının

belirleyici olduğu; yabancı tüzel kişiler bakımından ise onların Türk hukukuna uygun olarak faaliyetlerini sürdürmeleri aranmaktadır. Buna dair uygulamada Danıştay'ın verdiği kararlar bulunmaktadır (Danıştay 14.D. 30.09.2015 Tarih E:2014/11223 K:2015:6857 sayılı, 06.10.2015 tarih E:2014/491 K:2015/7128 sayılı kararları).

Anayasa'da çevre hakkının öznesi olarak belirtilen herkes ifadesinden, gerçek ve tüzel kişiler bakımından hak ehliyeti olanları anlamak gerekir (Kaboğlu, 1996, s:52). Hak ehliyeti pozitif hukukta zaman ve kişi bakımından sınırlandırılarak tespit edilmiştir. Hak ehliyeti, belirli bir zaman ve yerde belirli olguların gerçekleşmesiyle ortaya çıkar. Bu olgular gerçek ve tüzel kişiler bakımından farklıdır (Özsunay, 1982, s:69).

Hak ehliyetinin zaman bakımından koşulları gelecek kuşakların hak ehliyeti olmasını önler (Tazegül, 2022, s: 63). Kişi bakımından sınırları ise doğal kaynakların hak ehliyetinin öznesi olmasını önler. Bolivya Anayasası'nda çevre hakkının öznesi sadece insandan oluşmamaktadır. Gelecek kuşakları ve doğadaki diğer varlıkları da içine alacak şekilde geniş tanımlanmıştır (Yancı Özalp, 2017, s:184). Türk hukukunda hak ehliyeti, talep imkanlarının temelinde olduğu için ileride ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1.5.2.2. Hakkın Öznesine Dair Öneriler

Christopher D. Stone'nın 1970'li yıllarda yazdığı bir makalesinde¹³ (Should Trees Have Standing? Towards Legal Rights for Natural Object) doğanın ve doğadaki varlıkların kendi varlıklarını sürdürme hakkından bahsederek bir temsilci aracılığıyla mahkemeler önünde de temsil edilebilmeleri düşüncesini savunmuştur. Yani doğayı ve doğa varlıklarını bir hak öznesi olarak görmüştür.

¹³ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://iseethics.files.wordpress.com/2013/02/stone-christopher-d-should-trees-have-standing.pdf> (Erişim Tarihi: 07.03.2023)

Yabancı gerçek ve tüzel kişilerin hakkın öznesi olması bakımından yapılan sınırlamaların çevre hakkının yapısına uygun olması gerekir. Bu bağlamda çevresel etki ve uzmanlık kavramlarının geniş yorumlanarak hakkın öznesinin tespiti gerekir (Kaboğlu, 2002, s:394).

Daha önce de bahsedildiği üzere Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nda çevre hakkı, halkların hakkı şeklinde düzenlenmiştir.¹⁴ Yani hakkın öznesi bireyler, topluluklar ve halklar şeklinde düzenlenmişken Türk yasa koyucu çevre hakkının öznesini kollektif şekilde halka değil, tek tek bireylere tanımayı tercih etmiştir. Yasa koyucunun tercihini bireylerle birlikte halka da tanınması çevrenin daha etkili korunmasını sağlayacaktır.

Çevrenin korunarak gelecek nesillere ulaştırılması sürdürülebilir yaşam adına önem arz etmektedir. Bu bağlamda gelecek kuşakların hakkın öznesi olarak tespit edilmemesi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelecek kuşakları çevre hakkının öznesi olarak düzenlemek çevre hakkının yapısına daha uygun olacaktır. Böylece çevre hakkının daha etkin korunması sağlanacaktır. Diğer yanda çevre hakkının kendine özgü yapısı hak ehliyetinin kişi bakımından sınırlarını da geniş bir yorumla ele almayı gerektirir. Bu bağlamda doğal kaynakların doğrudan ya da dolaylı şekilde hakkın öznesi olarak tespit edilmesi gerekir (Gürseller, 2008, s:201).

Yargısal uygulamanın klasik idari yargılamadaki yaklaşımının çevresel konularda çözüm getirmekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Hakimin hukukla bağlılığı¹⁵ normlar hiyerarşisine bağlılığı zorunlu kıldığı için hak öznesine dair daraltıcı yorum kabul edilemez. Nitekim anayasanın lafzında bu şekilde bir kısıtlama bulunmamaktadır. Ancak Anayasa Mahkemesi de dahil yargısal uygulamaların¹⁶ aksi

¹⁴ Metnin Türkçe çevirisi için bakınız. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213666> (Erişim Tarihi: 08.03.2023)

¹⁵ HMK'nin 33.maddesine göre, "Hakim, Türk hukukunu resen uygulamak zorundadır..."

¹⁶ Danıştay'ın "vatandaş" sıfatını dava açma ehliyeti açısından yeterli görmediği kararlara örnek olarak şunlar gösterilebilir: Danıştay Dava Daireleri Kurulu'nun, 25.1.1974 tarihli ve E. 1972/586, K. 1974/80 sayılı kararı, Danıştay Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 16-17, 1975, s. 163; Danıştay 10. Dairesi'nin,

yönde olduğu görülmektedir. Bu durum ilerleyen başlıklarda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1.5.3. 1982 Anayasasına Göre Çevre Hakkının Yükümlüsü

Anayasa'nın 56. maddesinin 2. fıkrasında ve ÇK'nın 3. maddesinde¹⁷ hakkın yükümlüsüne dair bir açıklama yer almaktadır. Buna göre çevrenin korunmasıyla yükümlü olanlar vatandaşlar ve devlettir. Söz konusu fıkra da hakkın yükümlülükleri belirlenmiştir.

Anayasa'ya göre çevre hakkının yükümlülükleri devlet ve vatandaşlardır. Böylece hakkın öznesi aynı zamanda borçlusu sıfatındadır. Bu durum vatandaşın daha etkin, katılımcı bir sorumluluk duygusuyla hareket etmesini gerektirir (Kaboğlu ve Yancı Özalp, 2021, s:117).

Devlet, çevre hakkının öznesi ve yükümlüsü olduğundan ve kamu gücünü kullanma yetkisi olduğundan etkili hukuki araçlarla çevrenin korunmasında ve geliştirilmesinde aktif olarak rol oynamalıdır. Bir başka anlatımla devlet, elindeki kamu gücü dolayısıyla esas yükümlü olarak görülmeli, onun yükümlülük sınırları maddede belirtilen vatandaşlar grubununkinden daha kapsamlı olarak yorumlanmalıdır. Bu sonuç hakkın konusu ve dolayısıyla ihlal imkanları bakımından devletin başat aktör olmasından kaynaklanır (Kalabalık, 2009, s:302).

1.7.1993 tarihli ve E. 1993/2258, K. 1993/2798 sayılı kararı, Danıştay Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 89, 1995, s. 578; Danıştay 10. Dairesi'nin, 17.11.1998 tarihli ve E. 1993/4903, K. 1993/4528 sayılı kararı, Danıştay Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 89, 1995, s. 576.

¹⁷ Başta idare, meslek odaları, birlikler ve sivil toplum kuruluşları olmak üzere herkes, çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi ile görevli olup bu konuda alınacak tedbirlere ve belirlenen esaslara uymakla yükümlüdürler (ÇK md. 3, bent a).

1.2. Çevre Hukuku İlkeleri

1.2.1. Kirletme Yasağı ve Önleme İlkesi

Çevre Kanunu yürürlüğü öncesinde anılan ilkenin normatif temeli Türk Medeni Kanunu'nun komşuluk ilişkileri bağlamında görülmekteydi (Eren, 2020, s:366). Buna göre herkes mülkiyetindeki malı kullanırken sadece komşuluk ilişkileri bağlamında çevresel kirliliğin oluşmasından kaçınmalıdır. Belirtmek gerekir ki bu hüküm çevrenin bütüncül korunması amacına uygun değildir (Oğuzman, Seliçi ve Oktay-Özdemir, 2009, s:456).

Ancak Çevre Kanunu yürürlüğü sonrasında anılan ilke özel normatif dayanağa kavuşmuş oldu. ÇK madde 8'e göre, her çeşit atık olarak adlandırılan maddeyi mevzuatta belirtilen usule uygun olmayan şekilde çevreye bırakmak ve bunlarla faaliyet göstermek hukuka aykırıdır. Anılan yasağın etkisi ancak etkili denetimlerle gerçekleşebilecektir.

Yine aynı maddeye göre faaliyeti yürütenler kirlenme olasılığında veya kirlenme gerçekleştiğinde bunu engellemek için gerekli önlemleri almakla görevlidirler. Bu konuda ayrıntılı düzenlemeler olsa da uygulama¹⁸ bakımından denetim ve yaptırımlar açısından eksikler olduğu görülmektedir. Yaptırımların caydırıcılık unsuru bulunması çevrenin korunmasında etkili olabilmektedir. (Hatipoğlu, 2016, s:84).

Çevrenin kirletilmesi yasağı ve önleme ilkesi bakımından Çevre Kanunu'nun 2. maddesinde yapılan tanımlardan konumuzla ilgili olan atık, alıcı ortam ve kirleten

¹⁸ Anayasa Mahkemesi K. 15.01.2009 tarih ve E.2006/99, K. 2009/9. RG. 08.07.2009 tarih ve 27282 sayı.

kavramları da kanunda tanımlanmıştır. Bu tanımlamalara göre atık, faaliyeti yürütenlerce faaliyet sonucunda çevreye bırakılan maddeye denir. Bu tanıma göre atık kavramı her ne kadar geniş olsa da uygulamada söz konusu denetimler konu bakımından da sınırlı kalmaktadır.

Çevrenin bileşenlerinden olan su, hava ve toprak ve bunların bütünü “alıcı ortam” olarak tanımlanmıştır. Kirleten, ise, çevreye olumsuz etkisi bulunan faaliyetleri yürüten gerçek veya tüzel kişilerdir. Söz konusu tanıma yabancı ya da Türk uyruğundaki gerçek ve tüzel kişilerin dahil olduğunu tespit etmek gerekir. Nitekim bu tespit Anayasa’nın 56. maddesinin 2. fıkrasındaki yükümlülere dair açıklamalarımıza da paralel olacaktır.

1.2.2. Kirleten Öder İlkesi

Çevre Kanunu madde 3/1-g’ye göre, çevrenin kirlenmesinden sorumlu olan faaliyeti yürütenler kirlenmesinin önlenmesi ve giderilmesi amacıyla yapılan masrafları ödemekle yükümlüdürler. Ancak anılan maddeye göre kirleten kişiden tahsil edilmek üzere idare tarafından geçici karşılama imkanları da mevcuttur.¹⁹ Bu durum kirleten öder ilkesinin istinasını teşkil etmez, çevre hakkının gerçekleşmesini sağlamak adına geçici bir imkan olarak düzenlenir.²⁰

Çevre hukukunda temel amaç kirlenme meydana gelmeden bunu önlemek ve buna uygun tedbirler almaktır. Ama tüm bu önlemlere rağmen kirlilik meydana gelmişse kirleten kirlilik sonucu meydana gelen bu zarardan sorumlu olacaktır.

¹⁹ Kirletenin kirlenmeyi veya bozulmayı durdurmak, gidermek veya azaltmak için gerekli önlemleri almaması veya bu önlemlerin yetkili makamlarca doğrudan alınması nedeniyle kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılan gerekli harcamalar ise 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine göre kirletenden tahsil edilir.

²⁰ Kirleten öder ilkesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Nükhet Turgut, “Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, AÜHFD., Y.: 1995, C.: 44, S.: 1, s. 607-654.

Kirletenin bu sorumluluğunu yerine getirmemesi durumunda idare tarafından rücu edilmek üzere sorumluluk karşılanabilir. Bazen kirleten bu zararın sonuçlarına katlanarak kirlenmeye neden olan faaliyeti devam edebilir. Bu durum ödenmesi gereken bedelin caydırıcı olmamasından kaynaklanabilir (Mengi, 1998:66).

Kirleten öder ilkesi, kirletme yasağı ve önleme ilkesinin uygulanmasına engel teşkil etmez. Kirliliği önlemek için gerekli tedbirleri almak ve güncel teknolojiyi takip edip kullanmak, çevresel kirlenmeyi önlemek hakkın yükümlülerinin sorumluluğundadır. Kirlilik sonucu verilen para cezası sorumluları idari, cezai ve hukuki sorumluluktan kurtarmaz. Bu bağlamda ÇK madde 28'e göre, faaliyeti yürütenler neden oldukları çevresel kirlenme nedeniyle kusursuz sorumluluk ilkesiyle sorumludurlar. Burada kusursuz sorumluluğun düzenlenmiş olması söz konusu ilkenin gerçekleşmesi açısından önemlidir (Sirmen, 1990, s:25).

1.2.3. Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi

ÇK madde 2'de sürdürülebilir kalkınma tanımlanmıştır. Buna göre sürdürülebilir kalkınma, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını gözeterek ekonomik kalkınma ile sürdürülebilir çevre arasında adil bir denge bulmaktır. Birçok insan faaliyetinin kontrolsüz ekonomik büyüme ve sürdürülebilirlik gözetilmeksizin kalkınma amacı gütmesi neticesinde doğal çevrenin uğradığı tahribatın sınırları bir hayli genişlemiştir. Bu durumun sonucu olarak iklim değişikliğindeki hızlanma artmış ve bu bağlamda güncel durum birçok bilimsel ve resmi otorite tarafından kriz olarak nitelenmiştir. Çevresel varlıkların, kar etme odaklı bakış açısıyla karşılıksız bir sermaye girdisi olarak görülmesi sonucu çevre kirliliği ve bozulmaları gündeme gelmektedir (Özçağ, 2004).

Çevre esasen yukarıdaki tanım kısmında da ifade edildiği üzere sınırları geniş bir varlık bütünüdür. Doğal olarak çevre kavramının içeriğindeki varlıkların büyük bir kısmı insan var oluşu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu noktada ise çevrenin maddi unsurlarının korunması fikrinin yanı sıra çevresel değerlerin korunması şeklinde bir görüş de öne sürülebilir. Sürdürülebilir kalkınma ilkesinin amacı da kalkınma ve çevre arasında bir denge kurmaktır (Çiçek, 2012, s:356). Bu denge ile hem maddi olarak var olan çevresel varlıklar korunacak, hem de çevresel varlıklar ile insan arasındaki ilişki sürdürülebilir bir hal alacaktır. Nitekim çevreyi korumak çevrenin içindeki canlı ve cansız varlıklarla birlikte çevrenin bir parçası olan insanın yaşam hakkını korumaktır (Dinç, 2008, s:2-3).

1.2.4. İhtiyat İlkesi

Çevresel sorunların yol açtığı zararların çoğu zaman telafi güç veya imkansız olması çevreye etkisi olan faaliyetlerde bulunanların önlem alması gerekliliğini zorunlu hale getirmektedir. İhtiyat ilkesi Rio Deklarasyonu'nun 15. maddesinde düzenlenmiştir.²¹

Çevresel açıdan zarar verici nitelikteki faaliyetlerden, sonuçlarının giderilmesi güç olanlar için ÇED sürecinin işletilmesi ihtiyat ilkesinin bir uygulamasıdır. ÇED sürecinde farklı alanlardan birçok uzman yer almaktadır. Bu da herhangi bir zarar riskini öncesinden fark ederek ihtiyatlı bir şekilde faaliyetlerin yürütülmesini sağlar. Burada ihtiyatlılık yüksek derecede özen ile faaliyet öncesinden başlamak üzere gösterilen bir uzmanlık etkinliğini ifade etmek için kullanılır. Bu etkinlik ile olası riskler değerlendirmeye tabi tutulurken faaliyet için

²¹ Rio Deklarasyonu 15. madde: “Çevreyi korumak için ihtiyati yaklaşım devletlerin kendi kabiliyetlerine göre geniş olarak uygulanacaktır. Ciddi ve geri dönüştürülemez hasar tehlikesi olan yerlerde tam bilimsel kesinlik eksikliği çevresel kirlenmenin önlenmesi için gecikmenin sebebi olarak kullanılamayacaktır.”

mevzuat gereği yapılması gereken değerdendirmeler bakımından bir çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır (Kök, 2012, s:65).

Bazı durumlarda faaliyet öncesi araştırmalar yapılırken bilimsel belirsizliklerle karşılaşılabilir. Nitekim bilimsel olarak olasılık hesabının ötesinde geleceği öngörmek her durumda mümkün değildir. Bu belirsizliklerin olduğu bir durumda ihtiyat ilkesi gereği çevrenin korunmasına öncelik verilmesi gerekir (Güneş, 2012, s:18).

Önleme ilkesiyle ihtiyat ilkesi birbirine yakın anlamlar içermektedir. Ancak her iki ilke birbirinden farklıdır. Önleme ilkesi çevresel zarar olasılıklarının önlenmesi adına etkinliklere işaret ederken ihtiyat ilkesi, bu aşamadan daha önceki genel çerçeve ve özel değerdendirmelere işaret etmektedir. Bu kapsamda belirsizlikler olduğu takdirde ihtiyatlı olmayı gerektirir (Güneş, 2021, s:20).

1.2.5. Katılım İlkesi

Çevre hakkı dayanışma haklarından olduğundan hakkın gerçekleşmesi için katılım önem arz etmektedir. ÇK madde 3/1-e²² hükmüne göre, kamu ve özel sektör çevre hakkının kullanılmasında halkın ve sivil toplum örgütlerinin katılımını kolaylaştırmakla sorumlu tutulmuşlardır.

ÇED süreçlerinde vatandaşların katılımıyla birlikte değerdendirme toplantılarının yapıldığı görölmektedir. Bu toplantılarda fiziki toplantı salonlarına, uzmanlar, idari görevliler ve bireyler katılabilmektedir. Nadiren de olsa bazı

²² ÇK madde 3/1-e: “Çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkı esastır. Bakanlık ve yerel yönetimler; meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların çevre hakkını kullanacakları katılım ortamını yaratmakla yükümlüdür.”

toplantılarda fiziksel mekan yetersiz kalmaktadır. Ancak bu toplantıların yapısından çok katılım hakkının etkinliği konusunda güncel gelişmeler ışığında bireylerin yaşam alışkanlıkları dikkate alınmalıdır. Katılım hakkının etkinliği için bilgilendirme amaçlı, sık kullanılan kitle iletişim araçlarına uygun olarak kamusal yayınların yapılmasının önem arz ettiği tespit edilebilir. Nitekim klasik olarak mevzuatta yer alan fiziki toplantı salonunda bulunma, görüş bildirme imkanlarının kullanılması bireyler için her zaman mümkün olmamaktadır. Bu nedenle de güncel olarak sıklıkla kullanılan kitle iletişim araçları üzerinden sağlanacak katılım imkanlarının katılım hakkının etkinliği açısından önem arz edeceği tespit edilebilir (Polat ve İkiz, 2016: 150-151).

1.2.6. Entegrasyon İlkesi

Entegrasyon ilkesi iç entegrasyon ve dış entegrasyon olmak üzere ikiye ayrılır. Dış entegrasyon, enerji, turizm veya tarım gibi farklı alanlarda politikalar oluşturulurken bu politikaların birlikte uyumlu içinde olmasına dikkat edilmesini gerektirir. Çevre bir bütünlük arz eder. Bu nedenle çevreye doğrudan veya dolaylı etkisi olabilecek sektörlerde politikalar oluşturulurken çevresel etki konusu özenle incelenmeli ve buna göre planlamalar oluşturulmalıdır. İç entegrasyon ise hava, su, iklim ve toprak gibi çevresel unsurların uyumunu koruyacak şekilde düzenlemelerin yapılmasını gerektirir. Bütüncül bir bakış açısıyla çevrenin bütüncül korunması son derece önemlidir. Öyle ki aksi düşüncede kısmi olarak oluşturulan çevresel koruma imkanları aslında çevresel etkenlerin bütünlüğü nedeniyle koruma mekanizmalarının işlemezliliğine sebep olacaktır. Çünkü ekosistemin bir ucundaki bozulma diğer bir ucunu da etkiler.²³ Bu nedenle sektörel bazda değil bütüncül bakış açısıyla çevresel koruma planları oluşturulmalıdır (Güneş, 2021, s:36).

²³ Çin’de başlayan Covid-19 pandemisi ülke sınırı tanımadan küresel bir salgın haline geldi. Daha fazla bilgi için bakınız. <https://www.unicef.org/turkiye/basin-bultenleri/dunya-saglik-orgutu-dso-ve-unicef-covid-19-salgini-sirasinda-rutin-bagisiklama> (Erişim Tarihi: 05:03.2023)

1.2.7. İşbirliği İlkesi

Çevre kirliliği karmaşık bir konu olduğundan çevrenin korunmasında idarenin, gerçek ve tüzel kişilerin ortaklaşa çalışması ve dayanışma içinde olması önemlidir. Ayrıca çevre sorunları ülke sınırlarını da aşabilmektedir²⁴ (Kaypak, 2013, s:30). Böyle bir durumda çevresel felaketlerden etkilenme ihtimali bulunan devletlerin bilgilendirilmesi ve işbirliği içinde olmaları gerekir. (Engin, 2010, s:79) Yine iklim krizinin tüm dünyayı etkilemesi nedeniyle devletler ortak fakat farklılaşmış sorumluluk ilkesi²⁵ gereğince işbirliği içinde olmalıdırlar.

²⁴ Çernobil kazası sonucunda Kazanın etkileri nedeniyle Ukrayna'da 1,9 milyon, Belarus, Rusya, Ukrayna ve Avrupa ülkelerinde toplam 8,4 milyon kişi radyasyona maruz kaldı. Patlamanın ardından santralin yakınlarındaki tüm çam ağaçları yüksek radyasyonun etkisiyle kıvılcık rengine döndü ve öldü. Hayvanların tamamına yakını yok oldu. Daha fazla bilgi için bakınız. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52426424> (Erişim Tarihi: 08.03.2023)

²⁵ BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde ülkelerin kalkınma öncelikleri ve özel koşulları göz önüne alınarak “ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler” ilkesi kabul edilmiştir. Daha fazla bilgi için bakınız. <https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 09.03.2023).

2. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu araştırmada yöntem olarak tarama yöntemi seçilmiştir. Tarama yöntemlerinden ise genel tarama yöntemi ele alınmıştır. Bu yöntem gereği bir yargıya varmak için geniş çaplı bir inceleme yapılabilir. Bu yüksek lisans tezi kapsamında konuyla ilgili geniş kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Ulusal ve uluslararası gelişmeler araştırılarak bu alana dair temel kavramlar ve ilkeler tespit edilmiştir. Literatürdeki farklı düşüncelere sahip yazarlar okunarak analiz edilmiştir. Ulusal yasal düzenlemeler bir sistem dahilinde incelenmiştir. Teorik olarak yasalar yürürlükte olmasına rağmen uygulamada var olan eksiklikler tespit edilmiştir. Son olarak insan hakkı perspektifinden değerlendirme de bulunularak önerilerde bulunulmuştur.

2.1. Çevreyi İlgilendiren Faaliyet Kavramı

Çevreye etkisi olabilecek faaliyetleri esasen sektörel (konu) ya da ölçek (hacim) bazında sınırlayarak sınıflandırmak her zaman mümkün değildir. Nitekim etki bakımından yayılma durumu ve çevrenin bileşenlerinin bağlılığı bu sınırlamanın önüne geçmektedir. Ancak insan faaliyetlerinin ve idari istikrarın sürdürülebilirliği açısından çevreye etkisi diğerlerine göre daha fazla olan bazı faaliyetler diğerlerinden ayrılmıştır. Bu bakımdan özel denetim imkanları ve çevresel hukuki süreçler mevzuatta düzenlenmiştir. Önemle vurgulamak gerekir ki bu imkanlar bakımından ilgili mevzuatlarda özel ayrımlar öngörülmüştür. Bu bağlamda özel olarak bu konuda sınıflandırma yapılanlardan en önemlisi ÇED süreçleri ve mevzuatında belirtilen kategorilerdir.²⁶

²⁶ Bu gruplar Yönetmelik'te, "Kimya, petrokimya, ilaç ve atıklar, sanayi, tarım, orman, su kültürü ve

Çevresel faaliyetlerin örneklendirilmesi açısından ÇED Yönetmeliği'ne ekli cetveller ile getirilen sınıflandırma yol gösterici olacaktır. Örnek olarak, rafineriler, nükleer yakıt tesisleri, termik güç santralleri, demir çelik üreten tesisler, yönetmeliğe ekli 1 numaralı cetvelde sayılmıştır. 2 numaralı cetvelde ise termik santraller vb. yinelenmekle ölçek açısından küçüklük esas alınmıştır, esasen 2 numaralı cetvelde sektör bazında ayrıştırma yanında ölçek bazında sınıflandırma tespit edilmiştir. Bu bağlamda faaliyetlerin etkisinin, hacim ve konu esas alınarak öngörüldüğü söylenebilir. Bu gruplanma vasıtasıyla çevre ve insan sağlığına etkisi büyük olabilecek faaliyetler denetime tabi tutularak gerekli önlemler alınabilmektedir (Aydın, 1998).

Çevresel faaliyetin denetlenmesi açısından Türk hukukunda birden çok alanda düzenlemeler getirilmiştir. Türk hukuk sisteminde çevre hakkının sağlık hakkı ile ilişkilendirilerek öne sürülmesi imkanlarına, TMK madde 730 ve 737; TBK madde 49 örnek olarak verilebilir. Diğer yanda cezai imkanlar bakımından TCK madde 181, 183, 184, 172, 173, 174 örnek olarak verilebilir. İdari ceza gerektiren imkanlar bakımından Kabahatler Kanunu madde 41 örnek olarak gösterilebilir, ayrıca bu konuda ÇK madde 20 ve 27 hükümlerine işaret etmek gerekir. Ancak söz konusu mevzuatlarda ve ikincil düzenlemelerinde çevresel etki bakımından sınıflandırma öngörülmemiştir.

Hukuki başvuru imkanlarında çevresel faaliyetlerin değerlendirilmesi norm ile korunan hukuk alanının tespitine bağlıdır. Ancak hukuk normunun koruma alanının doğrudan çevre hakkı olduğu örneklere sık rastlanmaz. Öyle ki anılan normların koruma alanlarının ihlali birçok şekilde gerçekleşebileceği gibi çevresel faaliyetler ile de gerçekleşebilecektir. Bu nedenle de söz konusu imkanların

gıda, ulaşım, altyapı ve kıyı yapıları, enerji, turizm, konut, madencilik olarak yer alır." Daha fazla bilgi için bakınız. <https://tekirdag.csb.gov.tr/ced-ve-cede-tabi-faaliyetler-i-90217> (Erişim Tarihi: 01.03.2023)

işletilmesi ile geniş kapsamlı çevresel korumanın sağlanması mümkün olmamaktadır. Diğer yanda idare hukukunun bir parçası olarak düzenlenen çevresel etki değerlendirilmesi süreçlerinin koruma alanı çevre hakkı olduğu için bu konuda örnek niteliğinde sınıflandırmalar içermektedir (Keleş ve Hamamcı, 1997, s:248).

Ayrıca belirtmek gerekir ki anılan normlar ile getirilen imkanlar bakımından çevre hakkına dair etkili bir koruma sağlanabilmesi açısından ÇED mevzuatında bulunan sınıflandırmaların dikkate alınması mümkündür. Bu bağlamda çevresel faaliyetin ihlal edilen norm ile ilişkisi daha net tespit edilebilecektir. Ancak bu sınıflandırmanın sorumluluğu daraltıcı bir şekilde dikkate alınması doğru olmayacaktır. Diğer yanda boyutu, anılan sınıflandırmalara girmeyen faaliyetlerde ise çevresel etkinin görece arka planda kalmasıyla normun diğer koruma alanlarına öncelik sağlanmış olacaktır. Bu bağlamda hukuk veya ceza hakimi kusurluluğu tespit ederken ihlal edilen idari-çevresel normları dikkate alarak çevre hakkı bakımından gerekçelendirme ile etkili korumalar sağlayabilecektir.

ÇED, yasa ile tanımlanan ve faaliyetler başlamadan önce uygulanan etkili çevresel koruma mekanizmalarından bir tanesidir. Ancak her faaliyet bakımından işletilen bir süreç değildir. Sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre için önleyici bir yaklaşım belirlenmesinde ÇED süreçleri son derece önemlidir. Ayrıca ÇED idari ve yargısal karar mekanizmalarına doğru karar vermede yardımcı olan hukuksal bir araçtır. Bu bağlamda faaliyetin çevresel etkisinin değerlendirilmesinde yol gösterici araçların başında gelmektedir. Bu nedenle de tezin konusunda ağırlıklı olarak yer alacaktır (Kaypak, 2012, s: 236).

2.2. Faaliyetin Başlaması ve Etki Alanı

Çevresel faaliyetlerin değerlendirilmesinde belirleyici kriterlerin ÇED Yönetmeliği'nde tespit edildiğini belirtmiştik. Anılan Yönetmelik'e göre faaliyetin başlamasından öncesine denk gelen zaman kesitinde yapılması gereken bazı işlemler vardır. Buna göre anılan faaliyetlerin başlaması ile ÇED süreci eşzamanlı olarak irdelenmelidir.

ÇED Yönetmeliği'ne göre çevreye etkisi olan faaliyetlerden bir kısmı için denetim imkanları öngörülmüştür. Sektörel bazda (konu) ve proje hacmine göre bir düzenleme yapılmıştır.²⁷

Projenin hacmi, projenin hangi prosedüre bağlı olacağını etkilemektedir. Çevresel riski daha büyük olan EK-I'e dahil olan projelerin ÇED sürecinden geçmeleri zorunludur.²⁸

²⁷ ÇED Yönetmeliğinin 7. maddesinde,

“ a) Ek-1 listesinde yer alan projelere,

b) Ek-2 listesinde yer alıp da"ÇED Gereklidir" kararı verilen projelere,

c) Kapsam dışı değerlendirilen projelere ilişkin kapasite artırımı ve/veya genişletilmesinin planlanması halinde, mevcut proje kapasitesi ve kapasite artışları toplamı ile birlikte projenin yeni kapasitesi Ek-1 listesinde belirtilen eşik değer veya üzerinde olan projelere, ÇED Raporu alınması zorunluluğu getirilmiştir.”

²⁸ ÇED Yönetmeliği'nin EK-1 listesinde yer alıp ÇED Raporu alınması gereken projeler:

“1- Rafineriler; a) Ham petrol rafinerileri, b) 500 ton/gün üzeri taşkömürü ve bitümlü maddelerin gazlaştırılması ve sıvılaştırılması projeleri, c) Doğalgaz sıvılaştırma ve gazlaştırma tesisleri, 2- Termik güç santralleri; a) Toplam ısı gücü 300 MWt ve daha fazla olan termik güç santralleri ile diğer yakma sistemleri, b) Nükleer güç santralleri veya diğer nükleer tesislerin kurulması veya sökümü, (maksimum gücü sürekli termik yük bakımından 1 kilovattı aşmayan, atom çekirdeği parçalanabilen ve çoğalan maddelerin dönüşümü, üretimi amaçlı araştırma projeleri hariç), 3-Nükleer yakıt tesisleri; a) Nükleer yakıtların yeniden işlenmesi, b) Nükleer yakıtların üretimi veya zenginleştirilmesi, c) Radyasyondan arınmış nükleer yakıtların veya sınır değerinin üzerinde radyasyon içeren atıkların işlenmesi, ç) Kullanılmış yakıtların nihai bertarafı işlemi, d) Radyoaktif atıkların nihai bertarafı işlemi, e)10 yıldan fazla depolanması planlanmış, kullanılmış yakıtlar ya da üretildiği yerden farklı bir yerde depolanması planlanan radyoaktif atıklar, 4-Metal endüstri tesisleri; a) Entegre demir ve/veya çelik tesisleri, b) Hurdadan, demirden ve/veya çelikten çelik üreten tesisler (250.000 ton/yıl ve üzeri), c) Demir ve/veya çeliğin ergitildiği ve dökümünün yapıldığı tesisler (Hurda dâhil) (250.000 ton/yıl ve üzeri), ç) Cevherden, konsantreden ya da elektrolitik, kimyasal, metalürjik yöntemlerle üretilen ikincil hammaddelerden demir dışı ham metal üreten tesisler, d) Demir dışı metallerin ergitildiği ve dökümünün yapıldığı tesisler (hurda dâhil) (250.000 ton/yıl ve üzeri), e) Sıcak haddeleme tesisleri; 1)

Demir veya çeliğin haddelendiği tesisler (250.000 ton/yıl ve üzeri), 2) Demir dışı metallerin haddelendiği tesisler (250.000 ton/yıl ve üzeri), 5- Asbest içeren ürünleri işleme veya dönüştürme tesisleri, 6- Fonksiyonel olarak birbirine bağlı çeşitli birimleri kullanarak endüstriyel ölçekte üretim yapan organik ve/veya inorganik kimyasalların üretiminin yapıldığı entegre tesisler (hammadde ve ara ürünlerin tesis içindeki diğer üretim ünitelerine bağlantılı olarak alınıp işlendiği tesisler), 7-Basit veya bileşik fosfor, azot ve potasyum bazlı gübrelerin üretiminin yapıldığı entegre tesisler (hammadde ve ara ürünlerin tesis içindeki diğer üretim ünitelerine bağlantılı olarak alınıp işlendiği tesisler), 8-Patlayıcı maddelerin üretildiği tesisler, 9-Yollar ve havaalanları; a)Demiryolu hatlarının inşası (bağlantı, iltisak hatları hariç), b)Havaalanları/havalimanlarının inşası, c) Otoyollar ve devlet karayolları, 10-Su yolları, limanlar ve tersaneler; a) Kıta içi su yollarının yapımı, b) Ticari amaçlı liman, iskele, rıhtım, dolfenler (güneşlenme, sportif amaçlı iskeleler ve şamandıralar hariç), c) Tersaneler, ç) Denize cepheli 24 metre üzeri yat/tekne tadilat, imalat, bakım ve onarım hizmetlerinden birini veya birkaçını yapan tesisler, d) Gemi söküm ve/veya gemi geri dönüşümü tesisleri, e) Yat limanları, 11-Tehlikeli ve özel işleme tabi atıkların geri kazanımı, bertarafı ve/veya düzenli depolama tesisleri; a) Tehlikeli ve/veya özel işleme tabi atıkların geri kazanıldığı tesisler, b) Tehlikeli ve/veya özel işleme tabi atıkların yakıldığı (Oksitlenme yoluyla yakma, piroliz, gazlaştırma, plazma vb. termal işlemler) tesisler, c) Tehlikeli ve/veya özel işleme tabi atıkların düzenli depolama ile nihai bertarafının yapıldığı tesisler, ç) Tıbbi atık yakma tesisleri, d) Atık yağ rafinasyon tesisleri, 12-Tehlikesiz atık geri kazanım, bertaraf ve/veya düzenli depolama tesisleri (Hafriyat toprağı hariç olmak üzere); a) Tehlikesiz atıkların ve/veya belediye atıklarının düzenli depolama ile nihai bertarafının yapıldığı tesisler, b) Günlük kapasitesi 100 ton ve üzeri tehlikesiz atıklar ve/veya belediye atıklarının yakıldığı tesisler (oksitlenme yoluyla yakma, piroliz, gazlaştırma, plazma vb. termal işlemler), c) Günlük kapasitesi 100 ton ve üzeri olan tehlikesiz atıklar ve/veya belediye atıklarının geri kazanıldığı ve/veya biyobozunur atık işleme (mekanik ayırma, biyokurutma, biyometanizasyon, kompost) tesisleri (Biyokütle hariç), ç) Günlük kapasitesi 100 ton ve üzeri hayvan yetiştiriciliğinden kaynaklı dışkıların yakıldığı, geri kazanıldığı ve/veya bertaraf edildiği tesisler (Biyokütle hariç), 13-Göl hacmi 10 milyon m³ ve üzeri olan baraj veya göletler, 14-Hidroelektrik enerji santralleri, 15-Kapasitesi 50.000 m³/gün üzeri olan atık su arıtma tesisleri, 16-Hayvan kesim tesisleri; a)Günlük 100 adet ve üzeri büyükbaş ve/veya eşdeğeri küçükbaş hayvan kesiminin yapıldığı tesisler (Her bir kesim eşdeğerleri: 1 baş sığır, 2 baş deve kuşu, 4 baş domuz, 8 baş koyun, 10 baş keçi, 130 baş tavşan), b)Günlük 60.000 adet ve üzeri tavuk ve eşdeğeri kanatlı hayvan kesiminin yapıldığı tesisler (1 adet hindi = 7 adet tavuk, 1 adet kaz=3 adet tavuk, 1 adet ördek=2 adet tavuk eşdeğeri esas alınmalıdır.), 17-Hayvan yetiştirme tesisleri; a) 5.000 baş ve üzeri büyükbaş yetiştirme tesisleri, b) 25.000 baş ve üzeri küçükbaş yetiştirme tesisleri, c) 5.000 adet ve üzeri büyükbaş veya eşdeğeri küçükbaş hayvanların birlikte yetiştirilmesi, (1 büyükbaş=5 küçükbaş eşdeğeri esas alınmalıdır), ç) 900 baş ve üzeri domuz besi tesisleri, d) Bir üretim periyodunda 60.000 adet ve üzeri tavuk (civciv, damızlık, piliç, vb. dâhil) veya eşdeğer kanatlı yetiştirme tesisleri (1 adet hindi = 7 adet tavuk, 1 adet kaz=3 adet tavuk, 1 adet ördek=2 adet tavuk esas alınmalıdır), 18-Kültür balıkçılığı projeleri (1.000 ton/yıl ve üzeri üretim), 19- Bitkisel ürünlerden 200 ton/gün ve üzeri ham yağ üretimi veya rafinasyon işleminin yapıldığı tesisler (kekik, papatya, kenevir ve benzeri esansiyel yağlar hariç), 20-100.000 litre /gün ve üzeri süt işleme tesisleri, 21-Maya fabrikaları (25.000 ton/yıl ve üzeri), 22-Şeker fabrikaları, 23-Orman ürünleri ve selüloz tesisleri; a) Selüloz üretim tesisleri, b) Kereste veya benzeri lifli maddelerden kâğıt hamuru üretim tesisleri, c) 60.000 ton/yıl ve üzeri kapasiteli her çeşit kâğıt üretimi yapan tesisler (Atık kâğıt kullanımı dâhil), 24-Yıllık kapasitesi 3.000 ton ve üzeri olan kasar (Haşıl sökme, ağartma, merseziyasyon, kostikleme vb.) veya yıllık kapasitesi 3.000 ton ve üzeri olan boyama birimlerini içeren iplik, kumaş, elyaf (doğal, sentetik) veya halı fabrikaları, 25-Madencilik projeleri; a) 25 hektar ve üzeri arazi yüzeyinde (Kazı ve döküm alanı dâhil) planlanan açık işletmeler, b) Fiziksel yöntemler hariç, cevher zenginleştirme tesisleri ve/veya bu zenginleştirme tesislerine ilişkin atık tesisleri, 26-500 ton/gün ham petrol, 500.000 m³/gün doğal gaz veya kaya gazının çıkarılması, 27-Petrol, doğalgaz ve kimyasalların 40 km'den uzun 600 mm ve üzeri çaplı borularla taşınması, 28-Çimento fabrikaları, 29-Toplam kapasitesi 50.000 m³ ve üzeri olan petrol, doğalgaz, petrokimya ve kimyasal maddelerin depolandığı tesisler, 30-2.000 ton/yıl ve üzeri ham deri işleme tesisleri, (Konfeksiyon ürünleri hariç), 31-İhtisas Organize Sanayi Bölgeleri (Ek-1 veya Ek-2'deki listelerde yer alan ve aynı türde üretim/faaliyet yapan tesislerin bir arada bulunduğu projeler), 32-Pil ve/veya akümülatör üretim tesisleri, (Montaj yapılan tesisler hariç), 33- Tarım ilaçlarının ve/veya farmasötik ürünlerin etken maddelerinin üretildiği tesisler (Ar-Ge için üretim yapan tesisler hariç), 34-10.000 adet/yıl ve üzerinde motorlu taşıtların üretimi (Kara taşıtları, tarım makinaları, iş makinaları, savunma

EK-II'ye tabi olan projelerde idarenin takdir hakkı vardır.²⁹ EK-II listesine tabi olan projeler daha sonra faaliyet alanını genişletirlerse bunu idareye bildirmeleri gerekir ve duruma göre ÇED sürecinden geçmeleri zorunlu hale gelebilir (ÇED Yönetmeliği).

Uygulamada faaliyet yürütenlerin projelerini konum bakımından birbirine yakın ve ayrı projeler şeklinde bildirerek denetim imkanlarından kaçmaya çalıştıkları görülmektedir.³⁰

Faaliyetin başlangıcı açısından etki alanının değerlendirilmesi önemlidir. Nitekim faaliyet, etki alanı ve proje alanı bağlamında değerlendirilmektedir. ÇED Yönetmeliği'nin 4. maddesinde yapılan tanıma göre faaliyet başlamadan önce, başladıktan sonra ve faaliyetinin sonlanmasıyla birlikte faaliyetin etki yarattığı yerler faaliyetin etki alanını oluşturmaktadır. Fakat bu etki faaliyetin başlamasıyla ve devamında gündeme gelebilirken bazen geleceğe yönelik olarak da bir zarar tehlikesi oluşmuş olabilir. Değerlendirme yaparken bu etkinin de göz önünde tutulması gerekir (Kaboğlu, 1996, s:118).

Etki alanı, proje alanını aşabilmektedir. Bu nedenle de faaliyete dair sınıflandırma yapılırken etki alanının dikkate alınması gerekir. Bu konuda etki alanı

sanayi taşıtları), 35- 1.000 adet/yıl ve üzeri demiryolu taşıtlarının üretiminin yapıldığı tesisler, 36- Motorlu hava taşıtlarının üretimi, 37-100.000 ton/yıl ve üzeri cam, cam elyafı, taş yünü ve benzeri üretim tesisleri, 38-Lastik üretim tesisleri, (İç ve dış motorlu taşıt ve uçak lastikleri), 39- 300.000 ton/yıl üzeri seramik ve /veya porselen üretimi yapan tesisler, 40- 250 oda ve üzeri oteller, tatil köyleri, turizm kompleksleri vb. 41- Rüzgâr enerji santralleri, 42- Jeotermal enerji santralleri, 43- Proje alanı 20 hektar ve üzerinde veya kurulu gücü 10 MWm ve üzerinde olan güneş enerji santralleri, 44-154 kV (kilovolt) ve üzeri gerilimde ve 15 km ve üzeri sürekli uzunluktaki elektrik enerjisi iletim hatları, 45-Yıllık olarak 1.5 milyon ton ve üzerinde karbon yakalama ve jeolojik depolanma projeleri" şeklindedir.

²⁹ ÇED Yönetmeliğinin 17. maddesinin 2. fıkrasına göre; "Bakanlık on beş (15) iş günü içinde inceleme ve değerlendirmelerini tamamlar. Proje hakkında "ÇED Gereklidir" veya "ÇED Gerekli Değildir" kararını beş (5) iş günü içinde verir, kararı Valiliğe, proje sahibine ve Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlara bildirir. Valilik, bu kararı askıda ilan ve internet aracılığıyla halka duyurur."

³⁰ Danıştay 14. D. 4.12.2017 tarihli, E. 2017/2082 sayılı kararı.

tespitinin güçlüğü, dikkate alınmasının önüne geçmektedir. Ancak en azından kıstas olarak belirtilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu bağlamda faaliyetlerin değerlendirilmesi bakımından toplu etkinin dikkate alınması gerekliliği mevzuatta yer almamıştır.

2.3. Faaliyetin Durdurulması

Faaliyetlerin durdurulması iki bağlamda mümkün olmaktadır. Bu bağlamda ÇED süreci işletilen faaliyetler bakımından ve kirletenin sorumluluğunu gerektiren faaliyetler bakımından faaliyetin durdurulması mümkündür. Her iki halde de idarenin denetimleri ya da ihbar ile faaliyetin durdurulması gündeme gelebilir.

ÇK madde 12'ye göre Çevre ve Şehircilik Bakanlığı denetim ve kontrol yapmakla görevlidir ve bu yetki bakanlıkça ilgili idarelere (İl özel idareleri, belediyeler, Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı) devredilebilir. Eğer hukuka aykırılığın düzeltilmesi için belli bir süre verilmemişse faaliyet hemen durdurulur. Eğer süre verilmişse ve bu süre boyunca hukuka aykırılık giderilmezse yetkili kurumca faaliyet durdurulur. Belirtmek gerekir ki faaliyetin süresiz olarak durdurulması faaliyetin sonlandırılması anlamına gelmektedir.³¹

Faaliyetin durdurulmasının ardından yetkili kurum, faaliyeti yürütenlere mevzuatta yer alan diğer yaptırımları da uygulayabilecektir.³²

³¹ Çevre Kanunu'nun 15. maddesinin 3. fıkrasında; "Çevresel Etki Değerlendirmesi incelemesi yapılmaksızın başlanan faaliyetler Bakanlıkça, proje tanıtım dosyası hazırlanmaksızın başlanan faaliyetler ise mahallin en büyük mülkî amiri tarafından süre verilmeksizin durdurulur." hükmüne yer verilmiştir.

³² ÇK 15/son: "Süre verilmesi ve faaliyetin durdurulması, bu Kanunda öngörülen cezaların uygulanmasına engel teşkil etmez."

2.3.1. Süre Verilerek Faaliyetin Durdurulması

ÇK madde 15/1 hükmünde ayrıca faaliyetin süre verilerek durdurulması düzenlenmektedir. ÇK ve ikincil mevzuatına aykırı olarak yürütülen faaliyetlerle ilgili olarak yetkili kurumca mevzuatta belirtilen usullere uygun olarak bir seneden uzun olmamak üzere süre tanınabilir. Ancak belirtmek gerekir ki belirtilen hukuka aykırılığın yukarıda açıklanan, aynı maddenin 2. fıkrasının son kısmında ve 3. fıkrasında düzenlenen şekilde hukuka aykırı olmaması gerekir. Yani idare ancak ÇED kapsamında olmayan ve çevre ve insan sağlığına zarar vermeyen faaliyetler bakımından hukuka aykırılığın giderilmesi için faaliyeti yürütene süre verebilir. Süre verilmesine dair maddenin iptali istemiyle istemiyle dava açılmışsa da bu dava reddedilmiştir³³ (Alica, 2011, s:100).

2.3.2. Süre Verilmeden Faaliyetin Durdurulması

ÇK madde 15'e göre, iki halde faaliyet süre verilmeden durdurulur. Bunlardan ilki, ÇK madde 15/2 son cümlesine göre, faaliyetin özelliği gereği çevre üzerinde risk taşıması veya izin ve ruhsatı mevzuata uygun olarak almamasıdır.

İkinci olarak ÇK madde 15/3'e göre, ÇED kararı veya proje tanıtım dosyası olmaksızın yürütülen faaliyetler yetkili mercice süre tanınmaksızın durdurulur.

³³ Anayasa Mahkemesinin 15.1.2009 tarihli, E. 2006/99 K.2009/9 sayılı kararı (8.7.2009 tarihli, 27282 sayılı Resmi Gazete)

2.3.3. Çevreyi Kirletenin Sorumluluğu Kapsamındaki Faaliyetlerin Durdurulması

ÇK madde 30'a göre, çevresel kirliliğe sebep olan faaliyetten haber alanlar yetkili kurumlara başvuru yaparak mevzuattaki yaptırımların uygulanmasını talep edebilir. Bu halde de yukarıda anılan merciler yetkilidir.

2.4. Faaliyetin Sonlanması

Faaliyetin sonlanması iki şekilde mümkündür. Bunlardan ilki yukarıda bahsedilen mevzuata aykırı olarak yürütülen faaliyetlerin süresiz olarak durdurulmasıdır. Bu durum faaliyetin sonlandırılması anlamına gelmektedir. Diğer yandan, ÇED sürecine ve hukuka uygun olsa dahi faaliyetin sonlanması mümkündür (ÇED Yönetmeliği).

Faaliyeti yürütenler ÇED raporunda belirtilen önlemleri alıp yükümlülüklerinin gereğini yerine getirdiği varsayımında dahi projede belirtilen süre sonunda faaliyet sona erer. Yani ÇED raporu alınmış olması söz konusu faaliyetin belirsiz süreli olarak yapılmasına imkan tanımaz; hatta tam tersine ÇED raporunda belirtilen süre ile sınırlı olarak yapılmasını mümkün kılar.

Diğer yandan, ÇED raporu ile olur verilmiş projelerde dahi çevresel etkilerin görüldüğü bir gerçektir. Bu nedenle de mevzuatta eski halin iadesi düzenlenmiştir (ÇK madde 20/e). Buna göre eğer mümkünse doğa rehabilitasyona tabi tutulur. Bu mümkün değilse de iyileştirme faaliyetleri yapılmalıdır. Buna örnek olarak ÇED kapsamında projelendirilen alandaki ağaçların ortadan kaldırılması sonrasında proje süresinin bitiminde anılan alanın tekrar ağaçlandırılması için zemin ve ağaçlandırma çalışmalarının yapılmasını gösterebiliriz (Yılmaz, 2017, s:272).

2.5. Çevresel Etkinin Değerlendirilmesi Kavramı

2.5.1. Çevresel Etkinin Değerlendirilmesi Kavramının Tarihsel Gelişimi, Mukayeseli Hukuktaki Örnekleri

Çevresel etkinin değerlendirilmesine dair süreç ilk olarak ABD’de uygulanmaya başlanmıştır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2002, s:321). İlk uluslararası değerlendirme ise 1982 senesinde yürürlüğe giren Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarının Korunmasına İlişkin Sözleşme’de yer almıştır.³⁴ Rio Bildirgesi’nde çevre üzerinde olumsuz etkisi olabilecek faaliyetlerde çevresel etkinin değerlendirilmesi yapılmasına vurgu yapılmıştır.³⁵ Avrupa Topluluğu Konseyi tarafından 1985 yılında 85/337 sayısı ile çıkarılan direktifte³⁶ çevresel kirliliğin önlenmesi hedeflenmiş, çevresel risk taşıyan projelerde çevresel etkinin değerlendirilmesi ile idare ve halkın katılımını şart olarak kabul edilmiştir. Böylece bu usul ulusal yasalarda da yer almaya başlamıştır.

Türkiye’de 1983 yılında yürürlüğe giren Çevre Kanunu’nda çevresel etkinin değerlendirilmesi düzenlendiği halde, Kanun’un yürürlüğünden 10 yıl sonra ÇED Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir. Bu durum Türkiye’deki mevzuat oluşum süreçlerindeki aksaklıklar açısından önemli bir örnektir. Bu gecikmede ekonomik kaygıların rol aldığı tespit edilebilir. Ancak nedeni her ne olursa bu durum çevrenin korunması açısından bir kayıp olarak nitelenecektir. Bu 10 yıllık süre boyunca çevre uyuşmazlıkları yargı içtihatları yardımıyla çözülmüştür (Memiş, 2015, s. 218).

³⁴ Antarktika’da Çevre Koruma Protokolünün Uygulanmasına Dair Yönetmelik madde 8: "Antarktika Andlaşma Bölgesinde gerçekleştirilecek faaliyetlere yönelik olarak çevresel etki değerlendirmesinin yapılması zorunludur. "

³⁵ Çevre ve Gelişim Hakkında Rio Deklarasyonu (BM, 1992) ilke 17: "Ulusal bir araç olarak çevresel etki değerlendirmesi çevre üzerinde önemli bir yan etkiye sahip olma olasılığı olan ve yetkili bir ulusal makam kararına konu olan önerilmiş faaliyetler için üstlenilmelidir."

³⁶ Orijinal metin için:

<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31985L0337&from=EN> (Erişim Tarihi: 09.03.2023)

2.5.2. ÇED Yönetmeliği'ndeki Düzenlemeler

2.5.2.1. ÇED Kavramı

ÇED Yönetmeliği'ne göre, ÇED tek seferde yapıp etkisi tükenen bir işlem olmayıp, devam eden bir süreçtir (ÇED Yönetmeliği madde 4/m). ÇED, çevreye etkisi olabilecek faaliyetler öncesi alınması zorunlu olan bir bakanlık kararıdır. Nitekim önemli olan faaliyet başlamadan önce bir takım kararların alınması değil, alınan kararların faaliyet sırasında uygulanması ve yeni gelişen durumlara karşı yeni kararların alınması imkanının bulunmasıdır. ÇED süreci sonucunda oluşturulan raporda kabul edilen kararlar ihlal edildiğinde ve tedbirler uygulanmadığında idarenin denetleme görevini yerine getirerek bunları tespit etmesi ve öngörülen yaptırımları uygulaması gerekir. Son analizde ise hukuka aykırılık devam ederse ruhsat iptal edilerek faaliyet durdurulabilecektir (ÇED Yönetmeliği madde 18).

ÇED Raporları esasen mevzuat tarafından şartları belirtilen bazı projeler için yapılması gereken bilimsel değerlendirmelerle bunların çevreye etkisi, olumsuz etkilerinin önlenmesi, azaltılması için gerekli önlemlerin tespiti de dahil verilerin yer aldığı bir belgedir. ÇED Yönetmeliği'ne göre bu süreçte alanında uzman kişilerin görüşlerine yer verilmelidir. Diğer yandan ÇED, projelerin uygulanmasının izlenmesinin, kontrol çalışmalarının ve projenin başlangıcı öncesinden bitmesinden sonraya kadarki taahhütlerin de yer aldığı bir belgedir (Memiş, 2015, s: 290).

İdarenin iki çeşit karar verebileceği, bunların ÇED olumlu veya ÇED olumsuz olduğu görülmektedir. Yönetmelikte ÇED olumlu ve olumsuz kararları tanımlanmıştır. Buna göre eğer alınan önlemler sonucunda risk kabul edilebilir bir düzeyde kalıyorsa ÇED olumlu kararı alınır. Aksi halde ÇED olumsuz kararı alınır (ÇED Yönetmeliği madde 14).

Mevzuattaki düzenlemeye göre, ÇED kararı alınması zorunlu olan projelerde faaliyeti yürütenler bu karar olmaksızın faaliyete başlayamaz (ÇED Yönetmeliği madde 6/3). Bu da göstermektedir ki usulüne uygun olarak işletilen ÇED raporuna dayanarak yürütülen faaliyetler hukuka uygunluk karinesinden yararlanacaktır.

2.5.2.2. İlkeler Bakımından Değerlendirme

ÇED, önleme ilkesinin hukuksal görünümüdür. ÇED bir usuli işlem değil, halkın da katılımının önemsendiği ve halkın görüşlerine yer verilen bir süreçtir. ÇED sürecinde gerekli önlemlerin alınıp alınmadığı incelenir. Sadece ekonomik kalkınma ve büyüme değil, bu süreçte sürdürülebilir kalkınma ilkesi de benimsenmiştir. (Karataş, 2019, s: 59) Mümkün olan en az zararlı faaliyeti gerçekleştirme yollarının mümkün olup olmadığının araştırıldığı süreçte, en son teknolojiyi kullanmak önemlidir. Bu yönüyle ÇED süreci, disiplinlerarası bir çalışma örneğidir. ÇED süreci çevresel değerleri ve ekolojik dengeyi korumayı amaçlayan bilimsel, demokratik ve hukuksal bir süreçtir (Karataş Ulusoy, 2019, s:59).

2.5.2.3. Yetkili İdare

ÇED, idare tarafından; Çevre ve Şehircilik Bakanlığı veya onun yetki devri yaptığı kurumlar aracılığıyla yürütülür (ÇED Yönetmeliği madde 5). Önemle belirtmek gerekir ki yetkili idarenin görevi ÇED kararını vermekle sona ermemektedir. ÇED kararı çerçevesinde faaliyetin sonlanmasını takip eden dönemde dahi denetim yükümlülüğü devam etmektedir. Bu bağlamda, faaliyet yürütenin sorumluluğu yanında idarenin denetim sorumluluğu da gündeme gelmektedir (Duru, 2014).

2.5.2.4. Bilgilendirme Süreci

Halkın proje hakkında bilgilendirilmesi ÇED sürecinde önem arz etmektedir. Halkın görüşlerine yer vermek ÇED sürecinin mevzuata uygun olması için zorunludur. Bu, yargı sürecinde yargıçların dikkate aldığı hususlardan biridir. İdare, halkın bilgilendirilmesi konusunda mevzuatın lafzına bağlı kalarak, bir yerleşim yerinde panoya ilan asmak veya anons yapmakla sınırlı olarak yükümlülüklerini yerine getirmektedir. Ancak günümüz teknolojik imkanları dikkate alındığında mevzuatta lafzen tespit edilen bilgilendirme imkanlarının yetersiz olduğu tespit edilebilecektir. Diğer yanda ilanın içeriği yeterince bilgilendirici olmalıdır (Dinç, 2008, s:82).

ÇED uygulamaları bakımından Yönetmelik'in 4. maddesinde verilen tanımlamalara göre bilgi edinme hakkının öznesel sınırları belirlenebilir. Mevzuattaki bu düzenleme "projeden etkilenecek veya etkilenmesi muhtemel halkın yaşadığı yerlerde" yetkili birimlerce bilgilendirici anons yapılması gerektiği şeklindedir.

Gerçekleştirilmesi planlanan faaliyet öncesi alınan ÇED olumlu veya olumsuz kararı kurumların resmi web sayfasında süre sınırı olmaksızın yayınlanır. İlgili kurumlara ait ilan duvarında ise fiziksel olarak 30 gün boyunca asılarak halk bilgilendirilir (ÇED Yönetmeliği madde 14/4). Ancak Bakanlık'ın ya da yetkili idarenin internet siteleri sıklıkla ziyaret edilen internet ortamlarından değildir. Diğer yanda askı süreçlerinin sakıncalarına da yukarıda işaret edilmiştir.

Projenin etki alanındaki tüm yerlerde ilan yapılması ile dava açma süresi bakımından hakkın özü korunmaya çalışılmaktadır. Ancak yukarıda belirtilen sorunlar ortadan kalkmadıkça da hakkın özünün korunması mümkün değildir.

2.5.2.5. İlgili Halk Kavramı

İlgili halkın tanımı çevresel başvuru hakkının kullanılmasında önem arz etmektedir. İlgili halk kavramına sadece o proje alanında ikamet eden veya mülk sahibi olan insanların dahil edildiği görülmektedir. Bu durum çevrenin korunmasında daha geniş bir grubun katılımını kısıtlamaktadır. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere birçok zaman etki alanı proje alanından daha geniş olabilmektedir. Bu nedenle de etki alanındaki kişilerin ilgili halk olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.5.2.6. Genel Olarak ÇED Raporlarının Yargısal Denetimi

ÇED raporları da idari işlem nitelikleri gereği idari davalara konu olabilmektedir. ÇED raporlarının dava edilebilirliği her ne kadar çevre hakkı ile ilgili olsa da bunun çevre hakkı bakımından eksiksiz bir usuli güvence olduğu söylenemeyecektir. Nitekim ÇED raporlarının hukuka uygun olarak alındığı varsayımında dahi çevresel etki oluşabilecek ve çevre hakkının ihlali mümkün olacaktır. Kaldı ki diğer yanda ÇED raporlarına dair süreçlerin de olması gerektiği gibi işlemediği yargı uygulamalarından gözlenmektedir (Danıştay 14. Daire E. 2014/11695, K. 2017/6248, k. t. 23.11.2017, Danıştay 10. Daire, E. 1985/2739, K. 1986/1431, k. t. 24.6.1986)

ÇED sonucunda verilen kararın ilan tarihini izleyen 30 gün içinde dava açılabilir. Dava dosyasında ilanın yapıldığına dair bir kanıt yoksa en geç projenin inşaat çalışmalarına başlanıp başlanmadığının araştırılarak sürenin bu tarihten itibaren hesaplanması gerekir. Bu konuda Danıştay'ın vermiş olduğu kararlar vardır (Danıştay 14D. 8.10.2015 Tarih E:2014/11397 K:2015/7342 sayılı kararı, Danıştay 14. Dairesinin 08.05.2018 tarihli E. 2018/1008, K. 2018/3397 sayılı kararı).

Bazı içtihatlarda ilana dair herhangi bir kanıt dosyada yoksa kararın bozulmasına dair hüküm kurulması gereği tespit edilmiştir. İçtihatlara göre usulüne uygun bir ilan yapılmamışsa davacının öğrenme tarihi esas alınır şeklinde hakkın kullanılması açısından genişletici bir yorum esas alınmıştır (Bursa 2. İdare Mahkemesi'nin 13.03.2008 tarihli, E.2007/1050, K.2008/275 sayılı kararı, Adana 1. İdare Mahkemesi'nin 31.03.2003 tarihli, E.2001/518, K.2003/346 sayılı kararı).

Yargısal denetimde en çok dikkat edilen hususlardan bir tanesi halkın katılımıdır. Bu konuda idareler arasında farklı uygulamalar görülmekte ve bu uygulamalardan bazıları sürecin işlevini yitirmesine neden olmaktadır.³⁷

ÇED raporunun idare tarafından değerlendirilmesinde, idarenin ÇED raporuna uygun olmayan bir karar da verebileceği belirtilmelidir. Ancak bu karar gerekçeli olmak zorundadır ve söz konusu karara karşı da yargı yolu açıktır. (Süslü, 2021, s: 251)

2.6. Çevresel Başvuruda Usuli Haklar

Bir hakkın gerçekleşebilmesi için mevzuatta tanımlanması yetersiz kalmaktadır. Bir hakkın mevzuat ile tanımlanmasından sonraki gereklilik ise onun gerçekleşmesi için talep imkanları sağlanmasıdır. Bunlar, hakların kullanılması ve ihlali karşısında uygulanacak yöntemleri tanımlayan, usuli hukuksal araçlardır (Kaboğlu, 1996, s:93 vd.).

Bir hakkın kullanılmasının sağlanmasının ön koşulu o şey hakkında bilgi sahibi olmaktır. Çevre hakkını kullanırken başvurduğumuz usuli haklar sağlıklı ve

³⁷ AYM, 15.01.2009, B.N. 2006/99; Danıştay 14. D, 10.01.2013, E. 2011/11139 K. 2013/8.

dengeli bir çevrede yaşama hakkımızın güvencesini oluşturmaktadır. Burada bahsettiğimiz usuli haklar bilgiye erişim, katılım ve yargıya başvuru hakkıdır. Bu haklar iç hukukumuzun yanında, Aarhus Sözleşmesi'nde de düzenlenmektedir (Güneş, 2010, s:301).

2.6.1. Çevresel Bilgilenme Hakkı

Çevre Kanunu'na göre herkes çevresel bilgiyi talep etme hakkına sahiptir. Ancak kanunda bunun bazı istisnaları da düzenlenmiştir (ÇK madde 30).

İdarenin şeffaflığı ilkesi, kamuyu ilgilendiren bir konuda idarenin elinde olan bilgi ve belgelere halkın ulaşabilmesini sağlar. Bilgi edinme hakkı ile halk çevreyi ilgilendiren konularda toplumsal duyarlılığını artırarak karar mekanizmalarına katılabilecektir. Fakat doğaldır ki bunun öncesinde bireylerin, bir konu üzerinde kendi fikrini oluşturabilmesi için bilgi sahibi olması şarttır. Bireylerin bilgi edinme hakkını kullanmaları çevresel demokrasinin gelişmesine de katkı sağlayacaktır. Çevre hakkından faydalanacak olanlar, gerçek ve tüzel kişilerin yanında gelecek nesiller ve doğada bulunan canlı varlıklardır. Bilgi edinme hakkı tehlike meydana gelmeden önlem alabilmek açısından da önem taşımaktadır. Bu konu yaşam hakkını da ilgilendirdiğinden bireylerin bu konuda bilgilendirilmesi devletin pozitif yükümlülüğüdür (Kaboğlu ve Yancı Özalp, 2021, s:265).

Çevre ile ilgili bilgi edinme hakkı haber alma, düşünce ve ifade özgürlüğünü de ilgilendirir. Çevre hakkının yaşam hakkıyla doğrudan ilişkisi gözetildiğinde ve yukarıda değindiğimiz idari davalardaki menfaat ilişkisi bağlamında doğrudan bağlantı kurulması gereğinden, menfaat ilişkisi aranmaksızın bu bilgi ve belgelere talep halinde ulaşılması gerekir. Bu gereklilik aynı zamanda hukuk devletinin ve şeffaf idare ilkesinin bir getirisidir (Güneş, 2012, s:28).

Bilgi ve belgeyi elinde bulunduran idare bunları kendiliğinden veya kişinin isteği üzerine paylaşmalıdır. Kaldı ki yargısal bir uyuşmazlıkta zaten bu bir zorunluluğa dönüşecektir. Bunun öncesinde söz konusu düzenlemenin de doğası gereğince idare tarafından gerekli bilgiler ilgililerine sağlanmalıdır (Turgut, 2012, s:157 vd.).

Anayasa madde 74’de açıkça düzenlendiği üzere vatandaşların yanı sıra ülkede yerleşik yabancıların karşılıklılık ilkesi uyarınca dilekçe hakkı vardır. Anayasa madde 17, 36 ve 40 bilgi edinme hakkıyla ilgilidir. Ancak bunlar genel düzenlemelerdir.

2.6.1.1. Çevresel Bilgi Edinme Hakkı Bağlamında Üst Başvuru İmkânı

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu, genel olarak idarenin muhatap olduğu bilgi edinme talepleri hakkında uygulanmaktadır. Bu bağlamda Kanun, çevresel bilgi edinme talepleri konusunda da uygulanır (Çevre Kanunu madde 30).

Kanunda bilgi edinme hakkına dair taleplere karşı müracaat makamı olarak Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu işaret edilmiştir. Bu kurulun üye seçimi, yapısı ve çalışma usulü nedeniyle bağımsızlığına dair eleştiriler vardır. Nitekim yürütme organının Kurul üzerinde etkili olduğu çekinceleri, Kurul’un dokuz üyesinin tamamını Cumhurbaşkanı’nın seçmeye yetkili olmasından kaynaklanmaktadır (Bkz. 4982 S. K. madde 14/2). Bilgi Edinme Hakkı Kanunu madde 15-26 arasında bilgi edinme hakkına dair bazı sınırlamalardan bahsedilmektedir. Anılan yasada çevre hakkına dair bilgi edinme taleplerinin özelliklerine uygun düşen imkanlar düzenlenmemiştir. Bunun yanında Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’nun 4. maddesinde yabancıların da belli koşullar altında bilgi edinme hakkı olduğu düzenlenmiştir.³⁸

³⁸ Türkiye’de ikamet eden yabancılar ile Türkiye’de faaliyette bulunan yabancı tüzel kişiler,

Bilgi ve belgelerin kişilerle paylaşılması şeffaf devlet ilkesinin bir gereğidir. Burada yükümlü olan taraf genel olarak kamu mercileridir. Yükümlü taraf başvuranın isteği bilgileri azami süre içinde sağlamakla mükelleftir. Çevresel bilgiye erişim konusunda Aarhus Sözleşmesi bu konuda ilk uluslararası sözleşme olma özelliğine sahiptir. (Güneş, 2012, s:29).

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu Çevre Kanunu'na göre genel nitelikli bir kanun olduğundan aynı konuda farklı hükümleri içermeleri halinde Çevre Kanunu'nun hükümleri öncelikle uygulanır.

2.6.2. Karar Mekanizmalarına Halkın Katılım Hakkı

2.6.2.1. Genel Olarak

Katılım hakkı daha çok Anayasa hukuku alanını ilgilendirmekle birlikte klasik demokrasilerde seçimlerde oy verme işlemi çerçevesinde tartışılmaktadır. Çevre hakkı bağlamında katılım kavramı ise herkesi ilgilendiren bir varlık olan çevrenin korunması süreçlerine aktif katılımı ifade etmektedir. Bu yönüyle modern demokratik uygulamaların örneklerinin bulunduğu çevre hukuku düzenlemelerinde katılım gibi kavramların daha geniş anlamlar taşıdığı söylenebilir. Hak öznelerinin çevre ile ilgili bilgi sahibi olmaları kendi başına bir etki doğurmamaktadır. Önemli olan hak öznelerinin karar mekanizmalarına katılmalarıdır.

isteyecekleri bilgi kendileriyle veya faaliyet alanlarıyla ilgili olmak kaydıyla ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde, bu Kanun hükümlerinden yararlanırlar.

2.6.2.2. Katılım Hakkının Önemi ve Yöntemi

Hak öznelerinin kontrol ve denetim aşamalarına katılımı ortaya çıkacak kararın halk tarafından daha kolay benimsenmesine yardım ederek kararın meşruiyetini ve dolayısıyla hukuka uyarlılığını artıracaktır. Katılım, halkın kendi görüşlerini ifade etmesine yardımcı olup çevre bilincini de artıracaktır. Ancak belirtmek gerekir ki ÇK madde 3/1-e hükmünde çevresel katılım hakkı geniş bir alana işaret edecek şekilde düzenlense de uygulamada, ikincil mevzuatla ÇED süreçlerindeki katılım hakkı gibi etkili başkaca örnekler bulmak kolay değildir (Aydın, 2008, s:251).

Burada iki noktaya işaret etmek gerekir. İlk, halk kavramı çevre hukuku düzenlemelerinde normatif olarak tanımlanmıştır (ÇED Yönetmeliği madde 4/1-ş) ve etimolojik anlamından daha farklı bir anlam taşımaktadır. İkinci olarak halkın bilgilenmesinde olduğu gibi katılım imkanının sağlanması için de devletin bazı pozitif yükümlülükleri yerine getirmesi gerekir.

Çevre hakkının nesillere etki edecek şekilde sağlık ve dolayısıyla yaşama hakkı ile olan ilişkisi, devletin pozitif yükümlülüğüne Anayasa gereği diğer bir dayanak olarak kabul edilebilir.

Halkın katılımı konusunda devletin başlıca ödevleri, hakkın kullanımı öncesi ve sonrasında olmak üzere iki grupta tespit edilebilir. Bunlardan ilki, erken bir aşamada, masrafsız, ulaşılabilir, anlaşılabilir şekilde ve güncel iletişim araçları ile halkı bilgilendirmek ³⁹ (seminer, televizyon yayınları, internet sitesi, internet

³⁹ ÇED Yönetmeliği madde 9/1: “Halkı yatırım hakkında bilgilendirmek, projeye ilişkin görüş ve önerilerini almak üzere; Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlar ve proje sahibinin katılımı ile Bakanlıkça belirlenen tarihte, projeden en çok etkilenmesi beklenen ilgili halkın kolaylıkla ulaşabileceği il müdürlüğü tarafından belirlenen merkezi bir yer ve saatte halkın bilgilendirilmesi ve sürece katılımı toplantısı düzenlenir.”

yayınları) şeklindedir (Altıparmak, 2014, s:31). İkinci olarak katılım hakkına etki tanımak ve ihlalleri yaptırıma bağlamak sayılabilir. Bu kapsamda kişiler bir ihlalle karşı karşıya geldiklerinde başvuru hakkını kullanabilirler.⁴⁰

2.6.2.3. Katılım Hakkının Yasal Çerçevesi

ÇK ve yerel yönetimlere dair mevzuatta katılım hakkına dair bireysel ve toplu imkanlar düzenlenmiştir. Bunların demokratik uygulamalarla doğrudan ilişkili olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Katılım, ÇED sürecinin olmazsa olmaz unsurlarından biridir (Güneş, 2019, s:51).

Çevre konularında örgütlü mücadele ve dayanışma etkililiği artıracaktır. Bu hususu gözetken yasa koyucu sadece kişilerin değil, topluluklarında (siyasi parti grupları, dernekler, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları...) katılımını mevzuatta düzenlemiştir.⁴¹ Bu bağlamda çevre hakkının toplanma, gösteri yapma ve ifade özgürlüğü ile ayrılmaz bağlarına işaret etmek gerekir.

Demokrasi uygulamalarının toplumda yerleşmesi ve benimsenmesi bir süreci ifade eder. Bu bağlamda yasaların genelliği ve sürekliliği ilkeleri önemlidir. Nitekim nitelikli yasal düzenlemelere dayalı süre giden demokratik uygulamaların daha etkili olduğu bir gerçektir. Diğer yanda ikincil düzenlemelerle de söz konusu uygulamaların idare hukuku bağlamında uyarlanabilirliği sağlanarak güncel gelişmelere ayak uydurulması gerekmektedir. Bir hukuk kişisi olarak idarenin ve kamu görevlilerinin bu konularda hukuka bağlılık zorunluluğuna uymalarının etkili

⁴⁰ Çevre Kanunu 30/1. maddesi: "Çevreyi kirleten veya bozan bir faaliyetten zarar gören veya haberdar olan herkes ilgili mercilere başvurarak faaliyetle ilgili gerekli önlemlerin alınmasını veya faaliyetin durdurulmasını isteyebilir."

⁴¹ Çevre Kanunu'nun 3/e maddesi: "Çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkı esastır. Bakanlık ve yerel yönetimler; meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların çevre hakkını kullanacakları katılım ortamını yaratmakla yükümlüdür."

denetimi de söz konusu düzenlemelerin amacına ulaşabilmesi açısından önemlidir.

Katılıma dair bu hakların yasal metinlerde düzenlenmesi kadar halkın bu hakların bilincinde olup onları kullanmaları da önemlidir. Bu konuda da yukarıda ÇK ve ilgili mevzuat incelenirken yaptığımız katılım öncesi bildirim yükümlülüklerine işaret etmek gerekir. Katılım hakkı benimsendikçe ve halk tarafından kullanıldıkça kişiler çevresel yönetimde daha fazla aktif rol alacaklardır (Turgut, 2017, s:153).

2.6.2.4. Çevre Kanunu ve İkincil Mevzuat

İdare işlem yaparken halkın görüşlerini dikkate almalıdır. Bu gereklilik, genel olarak idarenin şeffaflığı ve hukuk devleti ilkelerinden türemekte, yasal dayanaklarını ÇK madde 3/1-e hükmünden almaktadır. Ayrıca halkın katılımına dair uygulamalar idarenin halkın görüşü doğrultusunda karar vermesini mutlak olarak gerektirmez. Nitekim halk tarafından oluşturulan görüşler çevre hakkının gerçekleşmesi açısından sakıncalı da olabilecektir. Bu bağlamda idare bu görüşleri teknik olarak değerlendirerek ve gerekçelendirerek aksi yönde de işlem tesis edebilir (Saygılı, 2007, s:172).

Belirtildiği üzere ÇK madde 3/1-e’de katılımın öneminden bahsedilmiştir. Çevreye dair düzenlemeler yapılırken halkı bu süreçte dahil etmek temel ilkedir. Söz konusu hüküm lafzi olarak bakıldığında bir genel hüküm niteliği taşır ve çevre hakkına dair halka katılım imkanı sağlar. Aynı Yasa’nın madde 3/1-a’ya göre, herkes çevrenin korunması amacıyla alınacak önlemlere uymakla yükümlüdür.⁴² Burada da gördüğümüz üzere farklı grupların çevre konusunda işbirliğinin önemi vurgulanmıştır.

⁴² Çevre Kanunu 3/a: “Başta idare, meslek odaları, birlikler ve sivil toplum kuruluşları olmak üzere herkes, çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi ile görevli olup bu konuda alınacak tedbirlere ve belirlenen esaslara uymakla yükümlüdürler.”

Çevrenin korunması ve geliştirilmesi ödevi herkese ait olduğundan farklı kesimler çevre hakkına dair katılım konusunda aktif olarak işbirliğine gönüllü ve hazır olmalılardır. Bu konuyu düzenleyen ÇK madde 3/1-b’de idareye işbirliği konusunda takdir yetkisi verilmiştir. Söz konusu takdir hakkının da projelerin olası etkileri bazında takdir hakkı olmaktan çıkarılması gerekmektedir.

Çevrenin korunmasında katılımın önemini vurgulayan diğer madde çevrenin korunmasına ilişkin aynı kanunun 9. maddesidir. Buna göre çevrenin korunmasına dair temel ilkeler belirlenirken ilgili kurumlara danışılmalıdır. Bunun dışında ÇED Yönetmeliği’nde ve Belediye Kanunu’nda da katılıma dair birçok düzenleme bulunmaktadır. ÇED Yönetmeliği’ne göre ÇED gereklidir kararı verildikten sonra halkın katılımı toplantısı düzenlenir. Bu toplantıda halk kendi görüşlerini paylaşma imkanına kavuşur. Bu toplantı halkın katılımı imkanlarının çevre hukukundaki en önemlilerinden bir tanesi olarak karşımıza çıkar.

Halkın katılımı imkanları, ÇED Yönetmeliği madde 4/1-t bendinde tanımlanmış ve aynı Yönetmelik’in 9. maddesinde düzenlenmiştir. Bu hükümlerde tespit edilen en büyük sorun ise katılım hakkının etkin kullanılması bakımından belirtilen usuller bakımından idareye takdir hakkı tanınmasıdır. Bu konuda en azından katılım hakkının kullanımına dair derecelendirme yapılarak proje ölçeğine göre bazı yükümlülükler takdiri olmaktan çıkarılmalı idi. Örneğin Yönetmelik’e ekli cetvellerle sınıflandırılan projelerden ilk yani en büyük çevresel etkiye sahip olan projeler hakkında mevzuatta düzenlenen katılım yöntemlerinin uygulanmasının zorunlu tutulması gerekirdi.

ÇED Yönetmeliği’nin 8/4 maddesine göre, ÇED sürecinin bazı aşamalarında halkın kendi görüşlerini ifade edebileceği bir zaman dilimi bulunur. Buna dair duyuru, mevzuatta belirtilen usullere uygun olarak halkı bilgilendirici şekilde

yapılmalıdır. Aynı Yönetmelik'in 9/1 maddesinde halkı bilgilendirme toplantısının nasıl yapılması gerektiğine dair bir düzenleme yer alır.

ÇED sürecinin her safhasında halkın katılımı önemlidir. ÇED sürecinin sonunda da halkın görüşlerine başvurulur. ÇED Yönetmeliği'nin 14/1 maddesinde düzenlendiği üzere halkın görüşleri idare tarafından dikkate alınmalıdır. Bu verilen kararların halk tarafından benimsenmesini kolaylaştırarak kararın meşruiyetini güçlendirecektir.

2.6.2.5. Katılım Hakkı Bağlamında İdarenin 'Eğitme' Yükümlülüğü

ÇK madde 9'un önemli düzenlemelerinden bir tanesi de devlete yine pozitif bir yapma ödevi şeklinde yüklenen, "eğitme" ödevidir. Çevre hakkına dair uygulamalarda katılım hakkının etkili kullanılması ve amacına uygun olarak işleminin en önemli gereklerinden bir tanesinin de eğitim olduğundan hiç kuşku yoktur. Bunu gözeten yasa koyucu ÇK madde 9/1-I hükmünde Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde yapılan eğitimlerde çevrenin korunmasına dair eğitimler yapılması yükümlülüğünü düzenlemiştir. Yine aynı maddenin ikinci fıkrasında ise yaygın eğitim adıyla anılarak, televizyon ve radyo yayınları aracılığı ile kitlesel bilgilendirmelerin eğitim olarak düzenlendiği görülmektedir. Ancak ikinci fıkra düzenlemesinin eğitimden çok bilgilendirme düzeyinde olduğu açıktır. Bu konuda farklı düzenlemeler ile yaygın eğitimin yasanın amacına uygun, daha etkili olarak düzenlenmesi gerekir.

2.6.2.6. Belediye Kanunu'na Göre Katılım Hakkı

Merkezi idarenin yerel gereksinimlere uzak olmasının sakıncalarını gidermek amacıyla yerel yönetimlere dair mevzuatta doğrudan yerel yönetim yetkisi dahilinde olmak üzere bazı imkanlar düzenlenmiştir. Bunlardan bir kısmı çevresel konulara da etkili olmak üzere halkın katılımı imkanlarıdır.

Belediye Kanunu'nun 13. maddesine göre insanlar yaşadıkları yerde kamuyu ilgilendiren bir faaliyet hakkında bilgi edinme ve katılma haklarına sahiptir. Doğaldır ki bu hüküm evre hakkı ile ilgili konularda da esas alınabilecektir. Nitekim evre hakkını ilgilendiren konular kamuyu ilgilendiren faaliyetlerdendir.

Belediye Kanunu'nun madde 76'da yerel yönetimler ölçeğinde bireylerin evre hakkına katılım konusunda doğrudan imkanları mevcuttur.

2.6.3. Çevresel Başvuru Hakkı

2.6.3.1. Genel Olarak

Bir hakkın ihlalinde bunun hukuki usullerle tespiti yapılarak gereğinin yapılması hukuk devletinin gereğidir. Modern hukuk devletlerinde, hakların ihlalinde yetkili mercie başvurmak ve hakkını savunmak en temel insan haklarından biri olarak kabul edilir. Bu bağlamda bağımsız yargı organları tarafından yapılan denetimler de hukuk devletinin zorunlu bir gereği olarak addedilmektedir. Aksi halde hukuk kurallarının bağlayıcılığından bahsetmek mümkün değildir (Güneş, 2019, s: 242).

İdari mercilere veya yargıya başvuru hakkı daha önce bahsettiğimiz bilgi

edinme ve katılma hakkının da güvencesini oluşturmaktadır. İdari yargısal koruma talebi için koşul olarak hak kaybına uğramak veya menfaati zedelenmek şartlarından birinin gerçekleşmesi aranır. Adli yargı dinamiklerinde ise hak kaybı ve menfaat terimlerinin yerini hukuki yarar kavramı alır. Anılan kavramlar içerik olarak birbirine benzemektedir. Ancak tezin konusu dışında kaldığı için söz konusu kavramların karşılaştırması ayrıntılı olarak yapılmayacaktır.

2.6.3.2. Ulusal Başvuru Yolları

Yasama meclisinin, meclis kararı yahut yasa ile çevresel konulara müdahale etme yetkisi bulunmaktadır. Ancak bu konuda yargıya intikal etmiş bir uyuşmazlık hakkında Anayasa gereği yasama organının yetkileri sınırlanmıştır. Diğer yanda Anayasa gereği münhasıran yürütmenin yetkisine bırakılmış alanlarda da yasama organının yetkisi bulunmamaktadır. Ancak bunlar çevresel konulara dair değildir.

Türk hukukunda idari makamların yetkileri dahilinde çevresel faaliyetlere müdahale imkanları yukarıda faaliyet başlığında değerlendirilmiş idi. Buna göre ÇK madde 15 ve 30 hükümlerinde yetkili idare tarafından faaliyetlere müdahale imkanları mevcut idi.

Son olarak yargı mercilerinin önlerine gelen uyuşmazlıkta çevresel düzenlemelerin ihlali halinde müdahale imkanları bulunmaktadır. Yargı kolu bakımından, adli ve idari yargı alanlarının görevleri farklılaşmaktadır. Cezai ya da özel hukuk ilişkilerinden kaynaklanan uyuşmazlıklar adli yargı görev alanına girerken; idari yargı ise idarenin taraf olduğu uyuşmazlıklarda görevlidir. Bu bağlamda çevre hakkı, cezai ve hukuki normlardan çok idari normlarda doğrudan düzenlendiği için, idari yargı imkanları esas alınacaktır.

2.6.3.2.1. Genel Olarak Taraf ve Dava Ehliyeti

Türk hukukuna göre gerçek kişilerin taraf ehliyetleri hak ehliyetleri ile bitişiktir. Buna göre gerçek kişilerin idari ve yargısal başvurularda taraf olabilmesinin genel olarak kısıtlanmadığını tespit etmek gerekir (Özdemir, 2019, s:22).

Tüzel kişiler bakımından kuruluş belgelerinde çevrenin korunması için faaliyetlerde bulunabilmek de belirtildi ise bu tür tüzel kişilerin (sivil toplum kuruluşları vb.) çevreyi etkileyen bir faaliyet hakkında yargıya veya yetkili idare mercilerine başvurmakta menfaatleri olduğu kabul edilir (Danıştay 14. D., E. 2012/9094, K. 2013/7096, T. 24.10.2013).

Diğer yanda çevresel başvurularda etkin bir rol oynayan sivil toplum kuruluşları bakımından ise bazı tespitleri yapmak gereklidir. Söz konusu kuruluşların Türk hukukunda tanımlanan ya da yargı tarafından tanınan tüzel kişilik tiplerinden birine uygun olarak örgütlenmeleri halinde taraf ehliyetine sahip olacakları konusunda şüphe yoktur.

Türk idari yargı hukukundaki genel hükümlerde de yer aldığı üzere yargıya başvurmak konusunda dava şartı olarak idari başvuru yolu⁴³ öngörülen varsayımlar bulunmaktadır. Bu durum aciliyet içeren konularda zaman kaybı olarak mahkemeye başvuruyu geciktirebilmektedir. Bu yüzden olması gereken hukuk bakımından bu tür ön başvuru şartlarının çevre hukuku bağlamında azaltılması ya da ivedi yargılama imkanlarının getirilmesiyle sürecin daha basit ve hızlı gerçekleşmesinden bahsedilebilir. Kaldı ki bu öneri yasa koyucu tarafından ÇED yargılamalarında kabul

⁴³ İYUK madde 11: “İlgililer tarafından idari dava açılmadan önce, idari işlemin kaldırılması, geri alınması değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılması üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan, idari dava açma süresi içinde istenebilir. Bu başvurma, işlemeye başlamış olan idari dava açma süresini durdurur.”

edilmiş⁴⁴ ve aşağıda belirtildiği üzere düzenlenmiştir (Sancakdar, 2014, s:112).

2.6.3.2.2. Dilekçe Hakkı

Anayasa madde 74'e göre, vatandaşların yanı sıra ülkede yerleşik olan yabancıların karşılıklılık ilkesi uyarınca dilekçe hakkı vardır. Bu hakka sahip olanlar meclise ve idareye yazılı olarak başvurma yetkisine sahiptir. Bu hakkın kullanılması sonrasında idare tarafından sadece mevzuat gereği kendi görev alanında olan konulara dair işlem yapılabilir. Yasama organı ise yasamanın genelliği ilkesinin bir sonucu olarak daha etkili çözümler getirebilir. Bu, yasa yapımı şeklinde dahi olabilir. Bu bağlamda dilekçe hakkını yasama özelinde incelemek doğru olacaktır. Nitekim idari başvuruların hepsi aynı zamanda dilekçe hakkının kullanılması niteliğindedir.

Yetkili mercice ilgiliye verilecek cevabın içeriği doğrudan yapılan işlem sonucu olabileceği gibi yapılmakta olan işleme dair bilgilendirme şeklinde de olabilir. Mevzuata göre ilgiliye verilecek cevap gerekçeli olmalıdır (Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun madde 7).

2.6.3.2.3. İdari Başvuru

Çevre hukukunda amaç kirliliğe neden olan faaliyet gerçekleşmeden onu önlemek olduğuna göre devletin gerekli denetim ve kontrolleri zamanında yapması gerekmektedir.

ÇK madde 30'a göre çevreye olumsuz etkisi olan faaliyetlerden haberi

⁴⁴ 20A/1:" İvedi yargılama usulü aşağıda sayılan işlemlerden doğan uyuşmazlıklar hakkında uygulanır:...e) 9/8/1983 tarihli ve 2872 sayılı Çevre Kanunu uyarınca, idari yaptırım kararları hariç çevresel etki değerlendirmesi sonucu alınan kararlar..."

olanlar yetkili kurumlara başvuru yaparak mevzuatla düzenlenen yaptırımların uygulanmasını talep edebilir. Bu maddeden anlaşıldığı üzere idarelerin yetkileri dahilindeki alanlardaki çevresel faaliyetlere doğrudan müdahale imkanları bulunmaktadır. Bu imkanın kullanılması için yargı kararına ihtiyaç duyulmamaktadır.

İdari başvuru bazı durumlarda yargısal yollara başvuru için dava şartı niteliğinde olmaktadır. Bu konuda İYUK madde 10 ve 11 önemlidir. Anılan maddeler yargısal imkanlar içerisinde değerlendirilecektir.

2.6.3.2.4. İdari Yaptırımlar

İdare, ÇK'ya göre, kendisine yöneltilen başvuru üzerine veya kendiliğinden, para cezası, faaliyeti durdurma, eski hale getirme yaptırımlarını uygulayabilir. Diğer kanunlarda da birçok yaptırım düzenlenmekle birlikte konumuzun dışında kaldığından bu üç yaptırımı incelemekle yetineceğiz. ÇK madde 20 hükmünde idari nitelikte cezalar düzenlenir.

İdari para cezası idarenin resen tesis ettiği bir işlemdir. Söz konusu yaptırıma karşı idari yargıya başvurmak mümkündür. Yaptırım türü olarak mali bir yaptırım olsa da bu yaptırımın mali kaynak amacı yoktur, yani idari para cezasının uygulanması ile kamu hazinesinin kazanç elde etmesi değil çevrenin korunarak kamu yararının sağlanması amaçlanmıştır. Cezaların suçla orantılı bir şekilde olması suçun caydırıcılığını arttıracaktır (Dolu, Büker ve Uludağ, 2012, s:89).

Faaliyetin durdurulması ÇK madde 15’de düzenlenmiştir. Buna göre hukuka aykırılıkların tespiti halinde faaliyet sahiplerine 1 yıla kadar olmak üzere süre verilir. Eksiklik giderilmezse faaliyet durdurulur. İnsan sağlığı için tehlikeli olanlar ve ÇED düzenlemeleri ihlal edilerek faaliyete başlayanlarda süre verilmeksizin durdurulur. Faaliyeti durdurulanlar çevreyi eski haline getirmekle yükümlüdürler.

Faaliyet başladıktan sonra “yatırımın izlenmesi ve kontrol edilmesi” konusundaki taahhütler yerine getirilmezse faaliyet durdurulur. Durdurma yaptırımındaki amaç çevre ve insan sağlığını koruyarak kamu düzenini sağlamak ve hukuka aykırılığın giderilmesi için faaliyet sahiplerine süre tanımaktır (ÇED Yönetmeliği madde 19).

ÇK madde 20/1-a hükmüne göre, ÇED sürecini tamamlamadan faaliyete başlayanlara para cezası yanında eski hale getirme yaptırımı uygulanır. Ayrıca ÇK madde 9/1-e son cümlesine göre sulak alanların kurutularak arazi elde edilmesi halinde de eski hale getirme yaptırımı uygulanır. Bundan amaç çevrenin iyileştirilmesidir.

2.6.3.2.5. Alternatif İdari Başvuru Mercileri

Türk hukukunda idarenin denetlenmesi bakımından birçok yöntem öngörülmüştür. Bunların başında idarenin kendi iç denetim mekanizmaları olan idari vesayet ve hiyerarşik denetimin olduğu görülmektedir. İdari vesayet denetimi Anayasa madde 127/5 gereği yasa ile düzenlenmesi gereken, merkezi idarenin yerel idareler üzerindeki denetim yetkisini ifade eder. Diğer yanda hiyerarşi denetimi ise genel bir usul olup, aynı kamusal birim içerisindeki üst konumdaki kamu görevlisinin alt konumdakilerin iş ve işlemlerini denetlemesini ifade eder. Söz

konusu denetim imkanlarının usulleri tezin konusu dışında kalmaktadır. Nitekim bu iki usulde de gerçek veya tüzel kişilerin idari mekanizmaları harekete geçirme imkanları yoktur. Her ne kadar bu denetim yolları dilekçe hakkı ile işletilebilse de bu denetim mekanizmalarının esas amacı idarenin kendi kendini iç denetim yoluyla denetlemesidir.

Diğer yanda Türk hukukunda idarenin denetlenmesi bakımından genel olarak dilekçe hakkının yanında özel denetleyici kurumlar kurularak denetim imkanları getirilmiştir. İşte bu kuruluşlardan Devlet Denetleme Kurulu⁴⁵ haricindekilerin işleyişleri gerçek veya tüzel kişiler tarafından başlatılabilir. Bunlardan en önemlileri Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu ve Kamu Denetçiliği Kurumu'dur. Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu'na yukarıda değinildiği için tekrar edilmeyecektir.

2.6.3.2.6. Kamu Denetçiliği Kurumu

Kamu Denetçiliği Kurumu özerk bir kurum olarak 2010 anayasa değişikliği sonrasında kurulmuştur. Kurumun kuruluş amacı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu (KDKK) madde 1'de açıklanmıştır. Buna göre, bu Kanun'un amacı; ilgililerden gelen şikayetleri hukuka uygunluk bakımından tetkik ederek tavsiyelerde bulunmaktır.

Gerçek ve tüzel kişiler kuruma başvuru yaparak talepte bulunabilirler. Kanunlarda gösterilen zorunlu idari başvuru yollarına başvurulmadan KDK'ya direkt başvuru yapılamaz. Aciliyeti olan hallerde başvurular kabul edilebilmektedir. Kurulun kararları tavsiye niteliğinde olduklarından çevresel konular hakkında bağlayıcı karar veren yargı yerlerine başvuru daha çok tercih edilmektedir (KDKK madde 17/4).

⁴⁵ Devlet Denetleme Kurulu Hakkında 5 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, madde 1/1-a, madde 4/1 gereği DDK, Cumhurbaşkanı'nın "emri" ile işlevini yerine getirir.

Kamu Denetçiliği Kurumu karşılaştırmalı hukuktaki örnekleri ve idare hukuku teorisindeki yerine uygun olarak, bağlayıcı değil tavsiye niteliğinde kararlar verebilen bir bağımsız denetim kuruluşudur. KDK'nın en önemli özelliği yürürlükteki mevzuattan öte mantık ve vicdana dayalı değerlendirme yaparak mevzuat ötesi tavsiyelerde bulunabilmesidir. Deyiş yerindeyse KDK, tavsiye kararı ile idare ve hatta yapısı gereği, yasama meclisine mevzuat önerisinde bulunabilir. Bu da KDK'nın dinamik ve etkili bir imkan olmasına neden olur. Yargısal ve klasik idari başvurularda yapılan mevzuata bağlı değerlendirmelerin katılığı bu yöntem ile çözümlenebilir. Bu bağlamda da çevre hukuku mevzuatının gelişmesine katkı sağlanabilir.

Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu madde 17/4'e göre, mevzuatta belirtilen zorunlu başvuru yolları tüketilmeden kuruma başvuru yapılmaz. Ancak aciliyete sahip bazı durumlarda bu zorunlu yollar tüketilmese de şikayet işleme alınabilir. Burada açıklıkla görülmektedir ki aciliyet içeren konularda KDK'nın özel değerlendirme imkanları bulunmaktadır.

3. BULGULAR

Elde edilen bilgiler ışığında Türk hukukunda çevre davalarında insan merkezli bir bakış açısının var olduğu söylenebilir. Zarar bir insanı ilgilendirdiği kadarıyla yargı davalarına konu olabilmektedir. Bunun yanı sıra yukarıda derneklerin çevre davalarında ehliyeti tartışılırken olduğu gibi yargının ehliyet hususunda daraltıcı yorum yaptığı sıklıkla görülmektedir. Bu da mahkemeye erişimi engellemektedir.

ÇED Yönetmeliği'nde yapılan değişikliklerle birçok faaliyetin bu ÇED sürecinden muaf tutulması amaçlanmıştır. Bu durum çevrenin korunmasını ve önleme ilkesinin hayata geçirilmesini engellediğinden ÇED'i işlevsiz hale getirmektedir (Danıştay 6. D., 06.11.2001 tarih ve E.2000/3626, K.2001/5220). Ekonomik kalkınmayı önceleyen bakış açısı doğal kaynakları bedava bir sermaye girdisi olarak gördüğünden ÇED sürecini de bir prosedür olarak görmektedir. ÇED sürecinde halkın bilgilendirilmesi ve katılımı önem arz etmektedir. Bu aşamaların atlanması veya usulüne uygun olarak yapılmaması ÇED sürecinin tekrarlanmasına sebep olacaktır.

İdarenin yargı kararlarını uygulamaması⁴⁶ veya bu konuda keyfi davranması mahkemeye başvurmayı anlamsız hale getirmektedir. Bunun sonucu olarak yargıya başvuru durumunda hükmedilen tazminat tutarının idare tarafından ödenmesi ve rücu sisteminin yeterince işlememesi nedeniyle bu yaptırımın caydırıcılığı olmamakta ve idarenin keyfi tutumu devam etmektedir. Böyle bir tutum bir hukuk devletinde kabul edilemez (Yaşar, 2013, s:143-144).

⁴⁶ DİDDK, T.4.2.1966, E.1965/473.

3.1. Yargısal Başvuru

Hak arama hürriyeti ilkesi gereğince kişiler, haklarını meşru vasıta ve yollardan talep edebilirler (Anayasa madde 36). Çevresel başvuru hakkını kullanırken normlar hiyerarşisi gereği anayasanın bu maddesine sıklıkla başvurulur. Çevre hakkının konu edinen talepler, ceza ve özel hukuk yargılamalarında da gündeme gelebilecektir.

Yukarıdaki başlıklarda, hakkın yapısından kaynaklı olarak çevre hukuku ile ilgili düzenlemelerin idare hukuku mevzuatında doğrudan bulunduğu işaret edilmişti. Bu bağlamda yargısal korunmanın da en önemli araçlarından bir tanesi idari yargı yöntemleri olacaktır. Tezin konu kapsamı bakımından ceza ve özel hukuk yargılamalarına doğrudan değinilmeyecektir.

3.1.1. Genel Olarak

İdarenin bizzat hukuka aykırılığa neden olması ya da denetim yükümlülüklerini etkili bir şekilde yerine getirmemesi sonucunda yargısal yollara başvurmak mümkündür (Kalabalık, 2019, s:27).

Anayasa madde 40'a göre ikincil mevzuata ya da yasal düzenlemeye gerek kalmaksızın çevre hakkının temel hak ve özgürlükler ile yukarıda anılan ilişkisi dolayısıyla mahkemeden doğrudan korunma talebinde bulunulabilecektir. Yargı organlarının da bu bağlamda ikincil mevzuat ya da yasa hükmü arayışı içinde olmadan, doğrudan Anayasa madde 40'a dayalı hükümler tesis edebilecekleri açıktır. Bu bağlamda yukarıda aktarıldığı üzere ÇK'nın yürürlük tarihinden on yıl sonra yürürlüğe giren ÇED Yönetmeliği kapsamında yargı uygulamalarının yeterli korumayı sağlamadığı görülmüştür.

ÇK madde 30 çevrenin korunmasına dair genel bir hüküm getirmektedir. Buna göre, çevresel başvuru hakkı sadece bu faaliyetten zarar görenlere değil bu faaliyet hakkında bilgisi olan herkese verilmiştir. Böylece çevreyi olumsuz etkileyen bir faaliyetten haberdar olan herkes çevresel başvuru hakkı yoluyla koruma ve önleme faaliyetlerine katılabilmektedir (Alica, 2011b, s:97).

Yukarıda detaylı olarak açıklandığı üzere Anayasa madde 56'ya göre çevre hakkının öznesi herkes olarak düzenlenmiştir. Hakkın öznesi ve yükümlüsü konusundaki sorunlara yukarıda değinilmişti. ÇK madde 30 ile haberdar olan herkese çevresel başvuru hakkı verilerek bu sorun aşılmaaya çalışılmıştır.

3.1.2. İdari Yargıda Ehliyet

İdari yargıda ilk inceleme aşamasında incelenen unsurlardan biri dava ehliyetidir. Burada davacıların konuyla ilgili kişisel, doğrudan ve güncel menfaatleri aranır. Ancak İYUK'da aranan ehliyetin öncesinde HMK ve TMK'daki ilgili genel düzenlemelere göre ehliyetin bulunması gerekir (Yaman, 2019, s:140-141).

3.1.2.1. Taraf Ehliyeti

Bu başlık altında iki hükmü birlikte ele almak konuyu daha iyi açıklamaya yardımcı olacaktır. Bunlar HMK madde 50⁴⁷ ve TMK madde 8⁴⁸'dir. Bu iki hükmü birlikte değerlendirdiğimizde şu sonuca ulaşabiliriz. Bir kişi hak ehliyetine sahip olduğunda davalarda taraf sıfatıyla davacı veya davalı olarak yer alabilecektir. (Kaplan, 2011, s:349) Bu konu davacı açısından dava şartlarından olduğundan ilk incelenen konular arasındadır (Tanrıver, 2016, s: 453).

⁴⁷ HMK Md. 50: "Medenî haklardan yararlanma ehliyetine sahip olan, davada taraf ehliyetine de sahiptir."

⁴⁸ TMK Md. 8: "Her insanın hak ehliyeti vardır."

Ancak belirtmek gerekir ki bu örtüşme mutlak anlamda uygulanmamaktadır. Bu bağlamda bakanlıkların, tüzel kişilikleri dolayısıyla hak ehliyetleri bulunmadığı halde onlar da devlet tüzel kişiliğinin organı olarak kabul edildikleri için davalarda taraf olarak bulunabilme ehliyetine sahip kabul edilir.

3.1.2.2. Dava Ehliyeti

Bu başlıkta birlikte incelememiz gereken hükümler HMK madde 51⁴⁹ ve TMK madde 9⁵⁰’dur. Bu iki hükmü birlikte değerlendirdiğimizde medeni hukuktaki fiil ehliyetinin medeni yargılama hukukunda dava ehliyeti olarak karşımıza çıktığını görebilmekteyiz. Buna göre bir kişi fiil ehliyetine sahip olduğunda davalarda taraf usul işlemi yapabilecektir (Özdemir, 2019, s:23).

3.1.2.3. İYUK’da Aranılan Özel Ehliyet

İYUK’da ehliyet konusunda özel düzenlemeler getirilmiştir. Buradaki ehliyetle ilişkin düzenlemeler dava konusu ile davacı arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullanılır. Çevre davalarında sıklıkla başvuru yapılan dava tipleri idare hukukundaki iptal davası ve tam yargı davalarıdır. Yargı organları iptal davalarında özel dava ehliyetinin varlığının tespitinde menfaat ihlalinin incelenirken, tam yargı davalarında kişisel bir zararın meydana gelmesi aranır (Özdemir, 2019, s:42).

İdari davalarda ehliyet konusu düzenlenirken, idarenin sürekli dava tehdidi altına kalması ve istikrarsızlığa sürüklenmesi önlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle özel hukuk yargılamalarındaki hak ve taraf ehliyetine dair düzenlemelere ek olarak bazı özel şartlar getirilmiştir (Karavelioğlu, 1999, s:565).

⁴⁹ HMK Md. 51: “Dava ehliyeti, medenî hakları kullanma ehliyetine göre belirlenir.”

⁵⁰ TMK Md. 9: “Fiil ehliyetine sahip olan kimse, kendi fiilleriyle hak edebilir ve borç altına girebilir.”

İdari istikrar kavramını önceleyen bir yaklaşım çevre hakkının korunmasını engelleyebilecektir. Bu iki değer arasında adil bir denge kurmak önemlidir. Fakat uygulamada⁵¹ idari istikrar lehine bir tutum benimsenmiştir.

İdari yargıda özel dava ehliyetinin tespitinde yargının yorumu her somut olaya göre değişebilmektedir. Çevre davalarında çevrenin korunması amaçlandığından bu davalarda kamu menfaati de korunmaktadır. Bu nedenle çevresel bir talebin öne sürüldüğü iptal davaları bakımından menfaat ihlalinin geniş yorumlanması gerekmektedir. Hatta çevre davalarında, çevreyi bozan ve çevre üzerinde olumsuz etki yaratan faaliyetler söz konusu olduğunda, herkes için doğrudan menfaat ihlalinin olduğuna dair bir yargı uygulamasının geliştirilmesi çevrenin korunmasında işlevselliği artıracaktır (Kaboğlu, 1996, s:117).

Usul hukukunun amacı esas hukuka yardımcı olmaktır. Bu bağlamda Anayasa'da çevre hakkının herkese tanındığı göz önüne alındığında yargının daraltıcı yorumlarının kabul edilmesi mümkün görünmemektedir.

İdari yargıdaki özel dava ehliyetinin dar yorumlanması yargıya erişimi zorlaştıran unsurlardan biridir. Bunun dışında dava açma süreleri, dava maliyetleri ve kararların uygulanmaması da çevrenin yargısal yoldan korunmasında etkililiği azaltmaktadır.

Yukarıda ilkeler başlığı altında bahsedildiği üzere çevreyi kirlenmeden önce korumak esastır. Bu bağlamda tam yargı davaları bakımından kişisel hak ihlalinin ve iptal davaları bakımından menfaat ilişkisinin önleyici talepler bakımından genişletici yorumla ele alınması gerekmektedir. Yargısal imkanların işlevsel ve hızlı bir şekilde yürütülmesinin yanında önleyici yargısal imkanlar geliştirilmesi çok önemlidir. Zira

⁵¹ Danıştay 14. Dairesinin 27.12.2016 tarihli E. 2016/6626, K. 2016/7975 sayılı kararı.

Çevresel zarar meydana geldikten sonra bu zararını gidermek zordur ve bazen mümkün olmamaktadır.

evre davalarında yargı organlarının dava konusu ile taraf arasındaki menfaati doğru tespit etmeleri önem arz etmektedir. Çevrenin korunması da kamu menfaatindendir. Bu nedenle de idari yargıda menfaat incelemesi yapılırken çevresel talepleri konu edinen yargılamalarda menfaat ilişkisi doğrudan kabul edilmelidir.

3.1.2.4. Tüzel Kişilerin zel Dava Ehliyetleri ve Topluluk Davaları

3.1.2.4.1. Genel Olarak

evre hakkı üçüncü kuşak bir dayanışma hakkı niteliğindedir. Bu niteliği gereği bireylerin yanında toplumsal grupların bu konudaki çabalarının hukuk tarafından tanınması gereklidir. Çevrenin korunması alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarının bu alanda bilgi birikimleri, deneyimleri ve uzmanlıkları olduğundan uzun süren yargılama sürecinde daha etkili sonuçlar elde edebilmektedir. Bu bağlamda tüzel kişiliklerin taraf olma ehliyetleri tanınmıştır. Türk hukuk uygulamasında bunun en tipik rneği kişi toplulukları şeklinde oluşan derneklerdir.⁵²

evre hakkına ilişkin davalarda taraf olabilmek konusunda değerlendirme yapılırken dernek tüzüğünde evre, tarih ve kültürel değerlerin korunmasıyla ilgili bir hüküm olup olmadığına bakılır. Ancak bu uygulama taraf ehliyeti imkanlarını ve dolayısıyla evre hakkının gerçekleşmesini kısıtlamaktadır. Dernekler bölgesel olarak belirli bir alanda çalışmalarını yürütebilecekleri gibi tüm ülkede faaliyet

⁵² Konuyla ilgili örnek karar için bakınız. Danıştay 6. Dairesi'nin 06.12.2016 tarih ve E. 2016/8909, K. 2016/8078 sayılı kararı.

gösteriyor da olabilir. Bu durum da onların taraf ehliyetlerini etkilemektedir. Yargı uygulamasına göre derneklerin faaliyet alanlarındaki çevresel konulara ilişkin taraf ehliyetleri olduğu kabul edilmektedir.⁵³

3.1.2.4.2. Kuşaklararası Adalet Kavramı

Kuşaklararası eşitlik düşüncesine göre her kuşak kendinden önce gelen kuşak kadar onların sahip olduğu standartlara sahip olabilmelidir (Rawls, 1999). Kuşaklararası adalet kavramı tipik olarak güncel bir hak veya menfaat ihlali ile tanınan taraf ehliyeti düşüncesinin genişlemesine neden olur. Yürürlükteki Türk hukukuna göre gelecek kuşakların çevre hakkının öznesi sayılması mümkün değildir. Bu nedenle bu konudaki tartışmalar daha çok etik-felsefi alanda kalmaktadır. Bu bağlamda kuşaklar arası adalet kavramının sağlanması konusunda yasa koyucunun ödevi olup olmadığı ayrı bir tartışmanın konusudur. Ancak çevre hakkının yapısı gereği tanınan hak subjelerinin etkin ve hakkın yapısına uygun talep imkanlarının işletilmesi ile kuşaklar arası adalet fikri de sağlanmış olabilecektir.

Olması gereken hukuk gözüyle kuşaklar arası adalet düşüncesinin uygulamalarının geliştirilmesi açısından özel dava ehliyetinin dar yorumlanması doğru değildir. Ancak yargı uygulamasında bu yönde eğilimler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda yargı erkinin sınırları gereği gelecek kuşaklara hak ehliyetini tanıma görevinin yasama erkinde olduğu düşüncesi öne sürülebilir. Ancak hakimin takdir yetkisi ve Anayasa'yı uygulama yükümlülüğü ile kuşaklar arası adalet fikrine uygun karar verme yetkileri olduğu düşünülür. (Oğuzman ve Barlas, 2014, s:90)

⁵³ Konuyla ilgili örnek karar için bakınız. Danıştay 14. Dairesi'nin 24.10.2013 tarih ve E.2012/9094, K.2013/7096 sayılı kararı.

Diğer yanda günümüzde yasama organının bu yönde bir çalışması bulunmamaktadır. Çevreye insan merkezli bakış açısının değiştirecek olan, yine Anayasa’da bu hakkın ödev yükümlüsü olan vatandaşlar ve devlettir. Sadece bugünkü insanın menfaatini veya haklarını etkilediği sürece çevrenin korunması şeklindeki bakış açısı değiştirilmelidir (Karakoç, 2004,s:63). Nitekim bu bakış açısı çevre hakkının yürürlükteki hukuka göre olan yapısına dahi aykırıdır.

3.1.2.4.3. Özel Dava Ehliyeti Bakımından Öneriler

Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının yararlanıcıları insanla birlikte çevredeki diğer canlı varlıklardır. Bu konuda canlı varlıkları temsilen insanların, canlı varlıkların haklarını savunmalarına imkan veren Anayasal düzenlemelere karşılaştırmalı hukukta rastlamak mümkündür.⁵⁴

Karşılaştırmalı hukukta çevre konularında uzmanlaşmış çevre mahkemelerinin kurulduğu sistemler bulunmaktadır. Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan bu devletlerdendir.⁵⁵ Bu tür sistemleri benimseyen yasa koyucuların dayanak aldığı bakış açısına göre, insan doğanın efendisi değil, onun bir parçası olarak hareket etmelidir. Çevremizde bulunan diğer canlı varlıkların hukuksal korumayı talep edememeleri sorunu, yargılama hukukunda taraf ehliyetleri geniş yorumlanarak aşılabilecektir. İnsan merkezli çevre anlayışının, çevrenin korunması konusunda yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu nedenle doğa merkezli hukuk anlayışına geçmek olması gereken hukuka daha uygundur.

⁵⁴ Bolivya ve Ekvador Anayasaları örnek olarak verilebilir.

⁵⁵ Daha fazla bilgi için: https://www.wwfindia.org/about_wwf/enablers/cel/national_green_tribunal/ (Erişim Tarihi: 04.03.2023)

Taraf ehliyeti konusunda genişletici yorum yapmak çevrenin korunmasında etkili bir imkan sunar. Yargı organlarının oluşturdukları içtihatların gelişmesi için hakimlerin çevreye bakış açısı değişmeli ve bu konuda özel eğitim almış hakimler ile ihtisas mahkemeleri kurulmalıdır. Nitekim Çevre Kanunu'nda yaygın ve örgün eğitim düzenlenirken bu yönde bir eğitim imkanı düzenlenmemesi hakkın yerine getirilmesi bakımından olumsuzdur (Çevre Kanunu madde 9).

Kamu yararına ilişkin bir konuda mahkemeden hukuksal yardım talep eden birini reddetmekle mahkemeye erişim hakkı engellenip, denetim imkanları işlevsiz hale getirilmiş olmaktadır. Bu durum da çevrenin gereği gibi korunmamasını ve ortak yararın zedelenmesini sonuçlar. Yargı organları uluslararası sözleşmeleri de kullanarak geniş yorumlama yapabilir. Hakimlerin hukuk teknisyenlerinden farkı takdir yetkisiyle yasayı yorumlayıp onu geliştirebilme olanaklarıdır. Devlet ise uluslararası anlaşmalara taraf olup iç hukukunu bu yolla geliştirebilir. Çevrenin etkili korunması bu yollarla sağlanmış olur.

Karşılaştırmalı hukuktaki örneklerle bakıldığında örneğin Filipinler'de çevre mahkemeleri kurulduğu ve bunların sadece çevre ile ilgili davalara bakan uzmanlaşmış mahkemeler oldukları görülmektedir.⁵⁶ Bu durumun hak arama özgürlüğünü genişlettiği ve bu uygulamanın idari istikrarsızlığa neden olmadığı görülmüştür.

⁵⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/supreme-court-designates-117-environment-courts-philippines/> (Erişim Tarihi: 04.03.2023)

3.1.2.4.4. Baroların Çevre Hakkını İlgilendiren Davalarda Taraf Olabilmesi

Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları yalnızca kuruluş kanunlarında gösterilen amaçlar hakkında açtıkları davalarda taraf ehliyetine sahip olabilirler. Avukatlık Kanunu'ndaki düzenlemelere⁵⁷ göre baroların amaçlarından biri de insan haklarını savunmaktır. Çevre hakkı da insan haklarında biri olduğundan bu kapsamda baroların taraf ehliyeti kabul edilmesi gerekse de Danıştay bu düzenlemeyi avukatlık mesleği kapsamında dar yorumlamaktadır.⁵⁸

⁵⁷ Avukatlık Kanunu Md. 76: "Barolar; (...), hukukun üstünlüğünü, insan haklarını savunmak ve korumak, (...) tüm çalışmaları yürüten, tüzel kişiliği bulunan, çalışmalarını demokratik ilkelere göre sürdüren kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarıdır."

Avukatlık Kanunu Md. 95/2-21'ye göre, "Hukukun üstünlüğünü ve insan haklarını savunmak, korumak ve bu kavramlara işlerlik kazandırmak" baroların görevlerindendir.

⁵⁸ "Baroların hukukun üstünlüğünü ve insan haklarını savunmak, korumak ve bu kavramlara işlerlik kazandırmak konusunda yasal olarak yetkili kılındığı konusunda duraksama bulunmamakla birlikte, Baroların hukukun üstünlüğünü savunma görevinin avukatlık mesleğinin geliştirilmesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğinden, Baronun avukatlık mesleğini ilgilendirmeyen ve avukatların ortak menfaatlerini koruma amacı dışında kalan işlemleri dava konusu etmesi durumunda, bu davaların subjektif ehliyet koşulunun bulunmaması nedeniyle reddedileceği tabiidir. Her ne kadar, Danıştay kararlarında, çevre, tarih ve kültürel değerlerin korunması, imar uygulamaları gibi kamu yararını ilgilendiren konularda dava açma ehliyeti geniş yorumlanarak, özellikle yörede ikamet eden vatandaşların da dava açma ehliyetlerinin bulunduğu kabul edildiği görülmekte ise de, çevreyi geliştirmeyi, çevre sağlığını korumayı, çevre kirliliğini önlemeyi Devlete bir ödev olarak veren, ayrıca herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunu belirten Anayasa'nın 56. maddesine dayanılarak, yaşadığı çevre ile ilgili işlemler nedeniyle, Anayasal hakkı ihlal edilen kişilerce açılan söz konusu davaların, bu dava için emsal oluşturmayacağı açıktır. Ayrıca, odalar gibi kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının, kendi görev alanlarını ilgilendiren, bu bağlamda çevre, imar planı gibi konularda dava açma ehliyetine sahip olmaları, kuruluş kanunlarında yer alan ve görev alanları ile ilgili konularda dava açmalarına olanak veren düzenlemelere dayanmakta olup, Barolar ile ilgili mevzuatta benzer bir düzenleme bulunmadığından, söz konusu meslek kuruluşları tarafından açılan davaların da, bu davaya örnek teşkil etmesi hukuken olanaklı görülmemiştir. Sonuç olarak İzmir Barosu Başkanlığı'nın, Gebze - Orhangazi - İzmir Otoyolu (İzmit Körfez Geçişi ve Bağlantı Yolları Dahil) projesi için çevresel etki değerlendirmesi sürecinin başlatılması istemiyle yaptığı başvurusunun reddi işlemi ile bu işlemin dayanağı olan Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği'nin, söz konusu yönetmelik hükümlerinden muafiyeti düzenleyen geçici 3. maddesinde değişiklik getiren Yönetmelik hükmünün iptalini istemekte, baroların yukarıda yer verilen kuruluş amaçları dikkate alındığında, baroların meşru, kişisel ve güncel bir menfaatinin etkilenmediği, dolayısıyla menfaat ilişkisinin bulunmadığı anlaşıldığından, davanın ehliyet yönünden reddi gerektiği sonucuna varılmıştır." Danıştay 14. Dairesinin 15.07.2011 tarihli E. 2011/13296, K. 2011/450 sayılı kararı.

ÇK madde 30'da çevreyi bozan faaliyetlerden haberdar olan herkesin başvuru hakkı olduğu düzenlenmektedir. Bu düzenlemeye göre baroların da bu konuda başvuru yapabilme hakları vardır. Bu konuda Danıştay'ın baroların dava ehliyetini kamu yararı ile birlikte değerlendirdiği kararlara rastlanabilir⁵⁹(Berberoğlu, 2009, s:16-22).

İçtihatlara baktığımızda genel eğilim, baroların çevre konularında dava ehliyeti mahkemelerce tanınmamaktadır (Danıştay 14. Dairesinin 15.07.2011 tarihli E. 2011/13296, K. 2011/450 sayılı kararı). Hukukun üstünlüğü ve insan haklarını savunmak gibi amaçlara ilişkin taleplerde taraf ehliyeti ancak avukatlık mesleğiyle ilgili konularda kabul edilmiştir. Ayrıca çevre konularında yapılan düzenleyici işlemlere karşı yapılan başvurularda baroların taraf ehliyetleri kabul görmektedir.⁶⁰ Baroların bilgi birikimlerinden çevre korunmasını mahrum etmek çevrenin korunması ve geliştirilmesi amacına hizmet etmemektedir (Arabacı, 2014, s:12).

⁵⁹ Davalı idare ve müdahil tarafından, ... Barosunun davada taraf olma ve dava açma ehliyeti bulunmadığı ileri sürülmekte ise de; 2872 sayılı Çevre Kanununun 30. maddesinde yer alan, çevreyi kirlüten ve bozan bir faaliyetten zarar gören veya haberdar olan gerçek ve tüzel kişilerin idari makamlara başvurarak bu faaliyetin durdurulmasını isteyebilecekleri yolundaki hüküm karşısında; davacılar tarafından uyuşmazlık konusu bölgede faaliyette bulunan şirketin çevreyi, tarım arazilerini, orman alanlarını ve ... Çayını olumsuz etkilediği iddia edilerek yapılan başvuru üzerine açılan davada, gerek 2577 ve gerekse 2872 sayılı yasaların birlikte değerlendirilmesi sonucunda, Baro'nun menfaat ilgisinin varlığı görülmekle bu konudaki iddiaları da yerinde bulunmamıştır.” Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulunun 14.09.2001 tarihli E.2001/176, K. 2001/624 sayılı kararı.

⁶⁰ İzmir ili Bergama ilçesinde siyanür liçi yöntemi ile maden çıkarmayı amaçlayan işletmenin faaliyetine verilen izin iptali istemiyle açılan davada Danıştay İdari Davalar Daireleri Kurulu, “hukukun üstünlüğünü savunmak ve korumakla görevli bulunan Baronun, yargı kararının uygulanmadığı ve çevre sorunlarına yol açtığını öne sürdüğü Bakanlar Kurulunca alınan prensip kararı ile menfaat ilgisinin bulunduğu açık olması nedeniyle, bakılmakta olan davayı açmakta ehliyeti bulunduğu” karar verilmiştir (Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu’nun 07.10.2004 tarihli E. 2004/2163, K. 2004/788 sayılı kararı).

3.1.2.4.5. Topluluk Davası

Topluluk davası ⁶¹ şeklinde açılacak çevre davalarında özel dava ehliyetinin geniş yorumlanması sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ile çevrenin korunması ve geliştirilmesine hizmet edecektir. Bu dava imkanı ile mevzuatta özel olarak kuşaklar arası adalet fikrine olan işareti görmek mümkündür. Nitekim yasa koyucu “ilgililerin gelecekteki haklarının” ihlalden bahsederken daraltıcı bir yorumu benimsemediğini açığa koymuştur.

Diğer yanda topluluk davasının mümkün olduğu hallerde gerçek kişilerin taraf ehliyetinin de kabul edilmesi gerekir.

3.2. İdari Yargıya Başvuru

İdarenin yargısal denetimi ⁶² hukuk devleti ilkesinin bir gereğidir. İdari yargıda açılan iptal ve tam yargı davaları idarenin yargısal denetimini sağlar. Bu durum kamu yararına hizmet etmektedir (Atay, 2018, s:18-19).

3.2.1. İptal ve Tam Yargı Davaları

Çevreye olumsuz etkisi olabilecek faaliyetlerde bulunanların, faaliyet öncesi mevzuatta öngörülen izin, ruhsat, lisans veya ÇED olumlu kararını almadan faaliyete başlamaları hukuka aykırıdır. Bu süreçler hukuka uygun bir şekilde ilerlemediyse iptal davası yoluna başvurulur. Bu idari işlemler sonucu bir zarar meydana gelmişse tam yargı davası açılabilir.

⁶¹ HMK madde 113: “Topluluk davası, dernekler ve diğer tüzel kişiler, statüleri çerçevesinde, üyelerinin veya mensuplarının yahut temsil ettikleri kesimin menfaatlerini korumak için, kendi adlarına, ilgililerin haklarının tespiti veya hukuka aykırı durumun giderilmesi yahut ilgililerin gelecekteki haklarının ihlal edilmesinin önüne geçilmesi için dava açabilir.”

⁶²Anayasa madde 125: “İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır.”

Mevzuata göre Çevre ve Şehircilik Bakanlığı izin ve ruhsat işlemleri ile ilgili yetkiyi kamu adına kullanır.⁶³ Bakanlığın denetim, kontrol ve yetki sorumluluğu faaliyet sürecinde de devam eder.

3.2.1.1. İptal Davaları

İptal davası yoluyla idarenin hukuka uygunluğu denetlendiğinden iptal davaları çevrenin korunmasında ve geliştirilmesinde önemli hukuki bir araçtır (Memiş, 2015, s:218).

İptal davasının tanımını İYUK madde 2/1’de⁶⁴ yapılmıştır. İdari işlem ve kararlar iptal davalarının konusunu oluşturmaktadır. Hukuka uygun olmayan ve iptaline karar verilen idari işlem ve kararlar yapıldığı andan itibaren hukuk aleminden silinmiş olur. Bu durumda bu idari işlem ve karara bağlı olarak yapılan diğer işlemlerin de hukuki nedeni kaybolur. Onların da iptali gerekir.

Genel olarak idari işlemlerin iptalinin talep edilebilir olması için icra edilebilir nitelikte olması aranır (Yaman, 2019, s:171-173).

⁶³ 644 sayılı Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında KHK’nın 2 nci maddesinin 1 inci fıkrasının (ç) ve (h) bendinde ilgili İdaresince iki ay içerisinde yapı ruhsatı, yapı kullanma izin belgesi ve iş yeri açma çalışma ruhsatı düzenlenmemesi durumunda, yapı ruhsatı, yapı kullanma izin belgesi ve iş yeri açma çalışma ruhsatının re ’sen Çevre ve Şehircilik Bakanlığınca verilebileceği hükmü bulunmaktadır

⁶⁴ İYUK Md. 2/1-a: “İdari işlemler hakkında yetki, şekil, sebep, konu ve maksat yönlerinden biri ile hukuka aykırı olduklarından dolayı iptalleri için menfaatleri ihlâl edilenler tarafından açılan” iptal davası olarak tanımlanmıştır.”

3.2.1.1.1. İptal Davalarında Görev ve Yetki

Görev kavramı davanın konusuyla ilgili bir meseledir. İdari işlem ve kararların iptali istemiyle açılan davalar idare mahkemelerinde görülür.

Yetki kavramı ise davanın hangi yerdeki mahkemede açılacağı ile ilgilidir. Görevli ve yetkili mahkemeyi doğru belirlemek kamu düzenindendir. Davada ilk incelenen konulardan olduğundan her iki tarafça ileri sürülebilir. Bu hususlar doğru belirlenmediği takdirde davada bozma nedenidir. Ancak belirtmek gerekir ki medeni yargılamada yetki hususu ikiye ayrılır ve kesin olmayan yetki hallerinde yetki itirazı ilk itirazlardandır. Buna karşılık İYUK madde 32/2’de yetkinin idari yargıda kamu düzenine ilişkin olduğu açıkça belirtilmiştir.

İYUK madde 32/1⁶⁵ idari davalarda genel yetkiyi düzenlemiştir. Bu maddeye göre, iptal veya tam yargı davalarından birinin açılabilceği çevre davalarında yetkili mahkeme idari işlem ve kararların alındığı, eylemlerin yapıldığı yerdeki idare mahkemesidir.

İYUK madde 34⁶⁶ de yetkiyle ilgili bir düzenlemeyi daha bulabiliriz. Buna göre, ÇED kararlarının konu olduğu idari davalarda faaliyetin yürütüldüğü yerdeki mahkeme yetkilidir.

Çevre davalarında davayı görevli ve yetkili mahkemede açmak oldukça önemlidir. Yanlış yerde davayı açmak usuli işlemleri yavaşlatacaktır. Zamanın çok

⁶⁵ İYUK madde 32/1: “(...) yetkili idare mahkemesi dava konusu olan idari işlemi veya idari sözleşmeyi yapan idari merciin bulunduğu yerdeki idare mahkemesidir.”

⁶⁶ İYUK Md. 34: “İmar, kamulaştırma, yıkım, işgal, tahsis, ruhsat ve iskan gibi taşınmaz mallarla ilgili mevzuatın uygulanmasında veya bunlara bağlı her türlü haklara veya kamu mallarına ilişkin idari davalarda yetkili mahkeme taşınmaz malların bulunduğu yer idare mahkemesidir.”

önemli olduğu çevre davalarında bu hususa ayrıca dikkat edilmelidir. Ancak belirtmek gerekir ki medeni yargılamadaki aksine görevli veya yetkili mahkemede açılan davalar bakımından doğrudan ret kararı verilmez. İdare mahkemeleri bu halde dilekçeyi görevli veya yetkili mahkemeye gönderirler (İYUK madde 9). Diğer yanda adli yargının görev alanına giren uyuşmazlıklar ve idari başvurunun zorunlu olduğu hallere ilişkin de özel düzenlemeler bulunmaktadır.

3.2.1.1.2. İptal Davalarında Yargılama Usulü Özellikleri

İdare, faaliyetlere izin ve ruhsat veren taraf olduğundan çevreyi kirleten faaliyetlerden izin veren makam olarak sorumludur. Bu nedenle idare mahkemesinde açılan ÇED kararıyla ilgili davalarda davalı tarafta idareyi görürüz.

İdari yargıda davacı, idarenin karşısında güçsüz konumdadır. Davacı çoğu zaman elinde çok az bilgi ve belge ile dava açmaktadır. İdari yargıda hakimin resen araştırma yetkisi bu eşitsizliği gidermek için güçlü bir hukuki araçtır. Hakim, tarafların talebi olmasa dahi dosyayı aydınlatma yükümlülüğü gereği gerekli bilgi ve belgeyi ilgili kurum ve kuruluştan isteyebilmektedir. İlgili kurum ve kuruluş da mahkemenin bu talebini yerine getirmek zorundadır. Çelişmeli yargılama ilkesi gereği hakim elde ettiğı bilgi ve belgeleri taraflar ile paylaşmalı ve onlara beyanlarını sunmak üzere yeterli süre tanımalıdır.

Çevre davalarında eksik inceleme yapılması davada bozma nedenini oluşturacaktır. Hakkaniyetli bir inceleme yapılması için hakim gerekli hukuki araçlara başvurmalıdır. Bu hukuki araçlardan biri de keşiftir. Keşif hakime gözlem yapma imkanını vermektedir. Çevre davalarında hakimin doğrudan çevresel faaliyet sahası ile temas kurması hüküm açısından önemlidir.

İYUK madde 31’de bilirkişi ve keşif hakkında HMK’ ya atıf yapmaktadır. Çevre hukuku davalarını aydınlatmak bakımından hakim en önemli araçlarından bilirkişi ve keşif hakkında düzenlemeler HMK madde 266/1’de yer alır. Hakim dosyayı aydınlatmak için teknik bilgiyi gerektiren bir davada bilirkişiye de başvurabilmektedir. Fakat çözümü hukuk bilgisiyle mümkün olan bir olayda bilirkişine başvurması mümkün değildir.

Çevre davalarının çözümünde aydınlatılması gereken yaşam olayı genellikle yoğun bir teknik bilgiyi gerektirir. Bu nedenle çevre hakkını ilgilendiren davalarda yoğunlukla bilirkişi deliline başvurulduğu görülmektedir. Hakim bilirkişiye başvurmaması eksik incelemeye sebep olur. Çünkü ÇED raporunun hazırlanma sürecinde birden çok alandan uzman bir araya gelir. Bu ÇED raporunu disiplinlerarası bir çalışma yapar. Bu nedenle yargılama sürecinde de bilirkişiye başvurmak gerekmektedir.

Hakim bilirkişi raporu doğrultusunda karar vermek zorunda değildir. HMK madde 282/1’ya göre hakim bilirkişi raporunu serbestçe değerlendirebilir. Kararını gerekçelendirmek şartıyla bilirkişi raporunun aksi yönünde karar da verebilmektedir.

Bilirkişi raporları alanında uzman kişilerce hazırlanmalıdır. Danıştay bazı içtihatlarında⁶⁷ en az bir çevre mühendisinin görevlendirilmesi gerekliliğini ifade eder. Bilimsel bakımdan yetersiz ve eksik bilirkişi raporları esas alınarak verilen kararlar üst mahkeme tarafından bozulmaktadır. Bu, dava maliyetlerini artırmanın yanında davaların daha uzun zamanda sonuçlanmasına ve hak kayıplarına neden olmaktadır. Bu durum HMK madde 30’ya göre usul ekonomisi ilkesine aykırıdır ve kamu zararına neden olmaktadır.

⁶⁷ Danıştay 6. Daire E. 2019/12421 K. 2029/6397 T. 25.6.2019, Danıştay 6. Daire Başkanlığı 2022/271 E. , 2022/1987 K.

HMK madde 325/1'de⁶⁸ yapılan düzenleme gereğince çevre davalarında kamu menfaati de olduğundan eksik inceleme yapılması ve hakkaniyetsiz karar verilmesi kamu zararına neden olur. Bu nedenle tarafların bilirkişi için ödenmesi gereken masrafı ödemediği için hakimin bilirkişiye başvurmadan vazgeçmesi kabul edilemez ve eksik inceleme ile hüküm tesis edilmesi anlamına gelir. Bu da bozma nedenidir.

3.2.1.1.3. Yürütmenin Durdurulması

Yürütmenin durdurulması mekanizması yargılama sonunda verilecek olan kararın etkisiz ve işlevsiz olmasını engelleyecek hukuksal bir araçtır.

İYUK madde 27/1⁶⁹'deki düzenleme gereğince idare mahkemesinde dava açmak kendiliğinden davada yürütmenin durdurulmasını sağlamaz. Bu nedenle gerekçeleriyle birlikte mahkemeye yürütmenin durdurulmasına dair talepte bulunulması gerekmektedir.

İdari işlemler hukuka uygunluk karinesinden yararlanırlar (Günday, 2022, s:351). Çevre davalarında yürütmenin durdurulması kararı alınmadıkça idari davaya konu olan faaliyet devam eder. Yürütmenin durdurulması kararı dava konusu faaliyetin sonuçlarını doğurmasını dava sonuna kadar öteler. Eğer dava sonunda dava konusu faaliyet hukuka uygun bulunursa faaliyet hukuki sonuçlarını doğurmaya kendiliğinden devam edecektir. Hukuka aykırı bulunması durumunda çevresel zarar çıkması önlendiğinden çevre korunmuş olacaktır.

⁶⁸ HMK madde 325/1: "Tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edemeyeceği dava ve işlerde, hâkim tarafından resen başvuru deliller için gereken giderlerin, bir haftalık süre içinde taraflardan birisi veya belirtilecek oranda her ikisi tarafından ödenmesine karar verilir. Belirlenen süre içinde bu işlemlere ait giderleri karşılayacak miktarda avans yatırılmazsa, ileride bu gideri ödemesi gereken taraftan alınmak üzere Hazine'den ödenmesine hükmedilir." şeklinde düzenlenmiştir.

⁶⁹ İYUK madde 27/1'e göre "Danıştayda veya idari mahkemelerinde dava açılması dava edilen idari işlemin yürütülmesini durdurmaz."

Türk hukuk sisteminde yargılamalar uzun yıllar sürebilmektedir. Çevrenin korunmasında zaman faktörü ve hızlı harekete geçmek çok önemlidir. Yargılama sürecinde yürütmenin durdurulması kararı verilmesi çevrenin korunmasında etkili bir araçtır. Zarar ortaya çıktıktan sonra çevresel zararı gidermek çoğu zaman imkânsızdır.

Bu nedenle çevre hukukunda önleme ilkesi esastır. Bu ilkenin çevresel yargılamalarda da dikkate alınması gerekir. Nitekim çevresel zararları gidermek için klasik yargısal tazminatlar ve iptal hükümleri yeterli olmamaktadır.

Çevre sağlığının korunmasında kamu yararı vardır. Çevre ve insan sağlığı arasında doğrudan bir ilişki olduğundan çevresel zarar meydana gelmeden yürütmenin durdurulması kararının verilmesinde bireysel ve toplumsal yarar vardır.

Uygulamada bu konuda emsal teşkil eden kararlardan birisi Soma ilçesinde yapılması planlanan termik santrale dair yargılama sürecinde verilmiştir. Yargılama konusu faaliyet için zeytincilik yapılan bir alan hakkında kamulaştırma kararı alınmış ve ardından 6 bin ağaç kesimi yapılmıştır. Ağaçların kesilmesinden önce talep edilmesine karşılık yürütmenin durdurulması kararı, ağaçların kesiminin ardından verilmiştir. (<https://www.haberturk.com/gundem/haber/1007295-6-bin-zeytin-agaci-kesildi-danistaydan-yurutmeyi-durdurma-karari-cikti> Erişim Tarihi: 19.12.2022) Diğer yanda zeytin ağacının yetişmesi uzun yıllar alır, bu nedenle de oluşan zarar, yargısal imkanlarla kolaylıkla giderilemez.

Çevre hukukunun temel amacı çevresel değerlerin zarar görmeden korunmasıdır. Çevre davalarında yürütmenin durdurulması kararının hızlı bir şekilde verilmesi gerekir. Çünkü yürütmenin durdurulması kararının amacı geriye dönülmesi mümkün olmayan çevresel zararı engellemek ve çevreyi korumaktır.

Yürütmenin durdurulması kararının verilebilmesinin bazı şartları vardır. Bu şartlar hakimleri çekimser bırakmaktadır. Anayasa madde 125/5⁷⁰'de düzenlenen şartların yoruma açık olması her somut olaya göre yorum yapılmasını gerektirir. Halbuki olması gereken ihtiyat ilkesi gereği çevrenin zarar görme ihtimaline dair en küçük bir şüphenin bile hakimi yürütmenin durdurulması kararını vermeye yöneltmesidir. Aksi takdirde yargılama sonucunda alınacak olan kararlar uygulanamaz olacaktır.

Belirtmek gerekir ki idari işlemlerin hukuka uygunluk karinesinden yararlanması konusunda çevre hakkına dair işlemler bakımından istisna getirilmesi, yürütmenin durdurulması imkanından daha etkili sonuçlar doğurabilecektir.

Anayasa madde 125/4⁷¹'de düzenlenen hüküm yargı organlarının yürütmenin alanına girmemek için yürütmeyi durdurma kararı verirken çekimser davranmasına neden olmaktadır. Bu durum yürütmenin durdurulması kurumunun amacına uygun hizmet etmesini önlemektedir.

İYUK madde 2/2 hükmünde de Anayasa madde 125/4'deki hükme paralel olarak düzenleme getirilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere yargı organı kendi yetkisini kısıtlayarak yürütmenin durdurulması kararını verirken çok dikkatli davranmaktadır. Bu da hızlı karar almayı önleyerek çevresel değerlerin korunmasını tehlikeye düşürmektedir.

⁷⁰ Anayasa madde 125/5: “(...) İdari işlemin uygulanması halinde telafisi güç veya imkansız zararların doğması ve idari işlemin açıkça hukuka aykırı olması şartlarının birlikte gerçekleşmesi durumunda gerekçe gösterilerek yürütmenin durdurulmasına karar verilebilir.”

⁷¹ Anayasa madde 125/4: “Yargı yetkisi, idarî eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlı olup, hiçbir surette yerindelik denetimi şeklinde kullanılamaz. Yürütme görevinin kanunlarda gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerine getirilmesini kısıtlayacak, idari eylem ve işlem niteliğinde veya takdir yetkisini kaldırarak biçimde yargı kararı verilemez.”

İYUK madde 27/2⁷²'e göre, çevre üzerinde olumsuz etkisi olan faaliyetlerin hangi hasarlara neden olabileceği gerekçeleriyle birlikte talep dilekçesinde belirtilmelidir.

Faaliyet sahiplerinin ekonomik kalkınmayı önceleyen bakış açısı çevrenin korunmasında yürütmenin durdurulmasının önemini ortaya çıkarır. ÇED kararlarının konu olduğu davalarda faaliyet sahipleri hukukun etrafını dolanarak ÇED sürecinden muaf olmaya çalışmaktadırlar. Büyük projelerde faaliyet sahipleri mahkeme tarafından verilen yürütmenin durdurulması kararına rağmen faaliyete devam etmeye çalışmaktadırlar.

3.2.1.1.4. İvedi Yargılama Usulü

İdari yargılama sürecinin süruncemede kalmasını önlemek ve hukuki belirsizliği en kısa sürede ortadan kaldırmak için ivedi yargılama usulü getirilmiştir. Bu usul ÇED kararlarına ilişkin iptal davalarında da uygulanır.

İYUK madde 20/A ile getirilen düzenlemeyle normal yargılamaya göre süreler kısaltılmıştır. İYUK madde 7/1⁷³ de idare hukukunda genel dava açma süresi düzenlenmiştir ve bu 60 gündür. Bu süreler hak düşürücü sürelerdir ve kamu düzenindendir. Davada ilk incelenen konular arasındadır. İYUK madde 20/A⁷⁴'ye göre ÇED kararlarının konu olduğu davalarda bu süre kısaltılarak otuz gün olarak

⁷² İYUK madde 27/2: “(...) Yürütmenin durdurulması kararlarında idari işlemin hangi gerekçelerle hukuka açıkça aykırı olduğu ve işlemin uygulanması halinde doğacak telafisi güç veya imkânsız zararların neler olduğunun belirtilmesi zorunludur. (...)”

⁷³ İYUK madde 7/1'ye göre “Dava açma süresi, özel kanunlarında ayrı süre gösterilmeyen hallerde Danıştayda ve idare mahkemelerinde altmış (...) gündür.”

⁷⁴ İYUK madde 20/A'ye göre “idari yaptırım kararları hariç çevresel etki değerlendirmesi sonucu alınan kararlar” ivedi yargılama usulüne tabidir ve ‘dava açma süresi otuz gündür.’

düzenlenmiştir. Bunun dışında izin ve ruhsat iptaline konu olan davalarda bu süre 60 gündür. Bu yöntemle davaları usul ekonomisi gereği kısa sürede sonuçlandırmak mümkündür ve önemlidir. Fakat etkin bir dava sürecini yürütmek ve hakkaniyetli karar verebilmek daha önemlidir. Bu ikisi arasında adil bir denge kurulmalıdır.

İvedi yargılama usulünde İYUK madde 11⁷⁵ uygulanmaz. İdareye başvuru yapmış olmak dava açma süresini durdurmayacaktır. Süre işlemeye devam edecektir.

İvedi yargılama usulünde dilekçe verme süreleri kısaltılmıştır ve ikinci dilekçe safhası kaldırılmıştır. Taraflar için kısa sürede dava dilekçelerinin hazırlanması zor olabilmektedir. Çünkü ÇED kararlarının incelendiği davalar disiplinlerarası bir çalışmayı gerektirdiğinden dilekçelerin hazırlanma süreci zaman alır. İkinci dilekçe safhasının kaldırılmış olması karşı argümanların yeterince geliştirilememesine neden olmaktadır. Bu durum dosyanın yeterince aydınlatılmadan karar aşamasına gelmesine ve hak arama özgürlüğünün kısıtlanmasına neden olur. Ancak bu katılığı aşmak için mahkemelerin taraflarca sunulan beyan dilekçelerini dikkate alması gerekir. Nitekim kendiliğinden araştırma ilkesi gereği hakimın tespit etmesi gereken konuları tarafın bildirmesi halinde de hakimın bunu dikkate alabileceği konusunda şüphe yoktur.

İYUK madde 20/A⁷⁶ ile getirilen düzenlemeyle yürütmenin durdurulması istemine cevaben verilen karara itiraz mümkün değildir. Bu düzenleme ivedi yargılama usulünün uygulandığı davalarda çevresel değerlerin korunmasına karşı büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Bu düzenleme çevrenin korunması amacına hizmet etmekten ziyade faaliyet sahiplerini korumaktadır.

⁷⁵ İYUK madde 11: “İlgililer tarafından idari dava açılmadan önce, idari işlemin kaldırılması, geri alınması, değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılması üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan, idari dava açma süresi içinde istenebilir. Bu başvurma, işlemeye başlamış olan idari dava açma süresini durdurur.”

⁷⁶ İYUK madde 20/A’ya göre: “Yürütmenin durdurulması talebine ilişkin olarak verilecek kararlara itiraz edilemez.”

Yargılamanın hızlı yapılması ve hızlı sonuç alınması tek başına var olan sorunları çözmektedir. Gerekli bilgi ve belgeleri toplamadan hakimi karar verme noktasına getirmek yargı organının hakkaniyetli bir sonuca ulaşmasını engeller. Bunun yerine çevresel değerlerin nasıl daha etkili korunabileceğine odaklanmak çevrenin korunması ve geliştirilmesi amacına hizmet edecektir.

3.2.1.2. Tam Yargı Davaları

İYUK madde 2-1/b⁷⁷'de kavram tanımı yapılmıştır. Buna göre konumuzla ilgisi açısından çevreye olumsuz etkisi olan bir faaliyet sonucunda kişiyi doğrudan etkileyen bir zarar meydana gelmişse bu zarar tam yargı davası yolu ile giderilir.

Çevre hukukundaki kirletme yasağı ve kirleten öder ilkesi, idare açısından tam yargı davası yolu ile uygulamaya geçer. Bu bağlamda İYUK madde 28/2⁷⁸'deki düzenleme gereği süre olarak, davacının davalı idareye banka hesap bilgisini bildirim tarihinden itibaren, gecikmeksizin tutarın yatırılması gerekir ancak bu süre her halükarda kararın davalı idareye tebliğinden itibaren 30 günü aşamaz.

3.2.1.2.1. Tam Yargı Davalarında Görev ve Yetki

İptal davasındaki görev ve yetki konusuna dair yapılan açıklamalar burada yapılacak açıklamalarla benzerlik göstermektedir. Buna göre İYUK madde 34/1'de taşınmaz mallara ilişkin yapılan açıklamalar burada da geçerlidir ve tam yargı

⁷⁷ İYUK madde 2-1/b'de kavram tanımı yapılmıştır. Buna göre “İdari eylem ve işlemlerden dolayı kişisel hakları doğrudan muhtel olanlar tarafından açılan” davalar tam yargı davalarıdır.

⁷⁸ İYUK Md. 28/2: “Konusu belli bir miktar paranın ödenmesini gerektiren davalarda hükmedilen miktar ile her türlü davalarda hükmedilen vekalet ücreti ve yargılama giderleri, davacının veya vekilinin davalı idareye yazılı şekilde bildireceği banka hesap numarasına, bu bildirim tarihinden itibaren, birinci fıkrada belirtilen usul ve esaslar çerçevesinde yatırılır. Birinci fıkrada belirtilen süreler içinde ödeme yapılmaması halinde, genel hükümler dairesinde infaz ve icra olunur.”

davalarında faaliyetin yürütüldüğü yerdeki mahkeme yetkilidir.

İYUK madde 36⁷⁹ da yapılan düzenlemeler gereğince yetkili mahkeme özel olarak düzenlenmiştir. Davanın görevli ve yetkili mahkeme açılıp açılmadığı ilk incelenen konular arasında yer aldığından doğru belirleme yapmak önemlidir.

İYUK madde 12⁸⁰ ye göre zarar gören kişi ilk olarak iptal davasını açıp bu davadan aldığı kararla birlikte tam yargı davasını açarak zararının tazminine çalışabileceği gibi iki davayı aynı zamanda açması da mümkündür.

Tam yargı davaları idareye karşı açılır. İdare, davalı sıfatıyla davada taraf olur. İdare kendi işlem ve eylemleriyle çevreye bir zarar verebileceği gibi faaliyet yürütenlere vermiş olduğu ruhsat ve izinler sonrasında yürütülen faaliyetler nedeniyle zarar meydana gelmiş olabilir. İdarenin bu faaliyetler üzerinde düzenli kontrol ve denetleme görevi vardır. İdare bu kontrol ve denetleme görevini yerine getirmezse idarenin sorumluluğu ortaya çıkar.

⁷⁹ İYUK madde 36: “İdari sözleşmelerden doğanlar dışında kalan tam yargı davalarında yetkili mahkeme, sırasıyla:

- a) Zararı doğuran idari uyuşmazlığı çözümlemeye yetkili,
- b) Zarar, bayındırlık ve ulaştırma gibi bir hizmetten veya idarenin herhangi bir eylemin- den doğmuş ise, hizmetin görüldüğü veya eylemin yapıldığı yer,
- c) Diğer hallerde davacının ikametgahının bulunduğu yer idari mahkemesidir.”

⁸⁰ İYUK madde 12: “İlgililer haklarını ihlal eden bir idari işlem dolayısıyla Danıştaya ve idare ve vergi mahkemelerine doğrudan doğruya tam yargı davası veya iptal ve tam yargı davalarını birlikte açabilecekleri gibi ilk önce iptal davası açarak bu davanın karara bağlanması üzerine, bu husustaki kararın veya kanun yollarına başvurulması halinde verilecek kararın tebliği veya bir işlemin icrası sebebiyle doğan zararlardan dolayı icra tarihinden itibaren dava süresi içinde tam yargı davası açabilirler. Bu halde de ilgililerin 11 nci madde uyarınca idareye başvurma hakları saklıdır.”

4. TARTIŞMA

İdarenin kusur sorumluluğu esas olup kusursuz sorumluluğu istisnadır. İdare eylemleri ve işlemleri sonucu bir zarara sebep olursa bundan dolayı sorumlu olacaktır. Bunun yanı sıra idarenin düzenleme yapma, denetleme ve izleme görevini yerine getirmemesi veya eksik yerine getirmesi durumunda da idarenin sorumluluğu meydana gelecektir. Anayasa'ya göre devlet, elindeki kamu gücü dolayısıyla sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı konusunda yükümlü konumundadır. Bu yükümlülüğünü yerine getirmediğinde çevresel değerlerin tahribi söz konusu olmaktadır. Aşağıdaki başlıklarda bu konu daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4.1. İdarenin Sorumluluğu

Anayasa madde 125⁸¹e göre hukukun üstünlüğü ilkesi gereği idare hukukla bağlıdır. İdarenin faaliyet sahibi sıfatıyla yürüttüğü faaliyetler sonucunda bir zarar ortaya çıkarsa idarenin eylem sorumluluğuna gidilir.

Çevreyi kirleten faaliyeti yürütenin sorumluluğu idarenin sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Tersisi durumda geçerlidir.

İdare hukukunda asıl olan kusura dayalı hizmet sorumluluğudur. Kusursuz sorumluluk ise istisnai niteliktedir. Birçok faaliyetin devlet eliyle değil de özel girişimler tarafından yapılmaya başlanmasıyla birlikte idarenin görevi daha çok izin ruhsat vermek ve bunun düzenli kontrol ve denetimlerine indirgenmiştir. İdare bu denetimler sonucu hukuka aykırılık görürse gerekli yaptırımları uygulamakla yükümlüdür.

⁸¹ Anayasa madde 125 göre: “İdare, kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödemekle yükümlüdür.”

İdarenin sorumluluğu, idari işlem, idari karar veya idari eylemlerden doğabilir. İdarenin faaliyeti yürüten sıfatıyla gerçekleştirdiği faaliyetlerde, idare kirleten sıfatıyla sorumlu olur. Bu faaliyetlere örnek olarak idarenin imar ve bayındırlık işlemleri gereği yaptığı eylemler verilebilir.

4.1.1. İdarenin Düzenleme Görevinden Doğan Sorumluluk

Anayasa madde 5⁸²'e göre, bireylerin maddi ve manevi varlığına olumlu yönde katkı sağlamak devletin görevlerinden biridir. Gerekli düzenlemelerin idare tarafından yapılmaması nedeniyle zararın meydana gelmesi durumunda idarenin sorumluluğu gündeme gelecektir.

ÇK madde 3/1-j⁸³'de çevreye dair yapılan düzenlemelerde yetkili merci belirlenmiştir. Buna göre çevre hukukunda ikincil düzenlemelerin yapılması görevi ve yetkisi Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na aittir.⁸⁴ Bakanlığın bu alanda gerekli düzenlemeleri yapmaması sonucunda idarenin sorumluluğu gündeme gelir.

Buna göre idare düzenleme görevi gereği çevrenin kirlenmesini ve bozulmasını engellemek adına gerekli düzenlemeleri zamanında ve hukuka uygun olarak yerine getirmelidir.

İdarenin, yasa ile düzenleme yapmakla yükümlü kılındığı hallerde bu gereği yerine getirmemesi halinde sorumluluğu gündeme gelebilecektir. Diğer yanda düzenleme yetkisinin keyfi bir şekilde kullanılması toplumda hukuki belirsizlik

⁸² Anayasa madde 5' e göre: "İnsanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır."

⁸³ ÇK madde 3/1-j: "Çevrenin korunması, çevre kirliliğinin önlenmesi ve çevre sorunlarının çözümüne yönelik gerekli teknik, idarî, malî ve hukukî düzenlemeler Bakanlığın koordinasyonunda yapılır."

⁸⁴ Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın görev ve yetkilerini ile teşkilat yapısını düzenleyen 1 nolu cumhurbaşkanlığı kararnamesi'nin 97. maddesinde düzenlenmiştir.

yaratır. ÇED Yönetmeliği'nin ÇK'dan 10 yıl sonra düzenlenmiş olması, idarenin düzenleme yükümlülüğünü yerine getirmemesine bir örnektir. Çünkü bu arada geçen zaman diliminde yapımına başlanan faaliyetler ÇED sürecinden muaf tutulmuştur.

Düzenlemelerin yapılmasının nedeni ekonomik ve siyasi çıkarlar değil güncel bilimsel ve teknik gelişmeler olmalıdır. Aksi durumda söz konusu düzenlemeler yargısal denetime tabi tutulur ve kamu menfaatine aykırı olduğu gerekçesiyle iptali talep edilir.

4.1.2. İdarenin Denetim ve İzleme Görevinden Doğan Sorumluluk

Temel ilkelerinden biri olan önleme ilkesi gereği zarar meydana gelmeden zararı engellemek için idare belirli aralıklarla denetimde bulunmak zorundadır. Çevresel konularda idare genel olarak faaliyeti yürüten olarak görülmemektedir. Ancak bu durum idareyi sorumluluktan kurtarmayacaktır, idarenin, denetleyen ve izleyen sıfatıyla sorumluluğu devam edecektir (Kuzu, 1997, s:69).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı gerekli denetimleri yapmakla görevli genel merciidir. ÇK madde 12'ye göre Bakanlık bu yetkisini devredebilecektir.

İdare denetleme görevini ihbar veya şikayet üzerine yerine getirebileceği gibi kendiliğinden de bu görevi yerine getirebilir. Yetkili makam denetim sonunda faaliyetin yürütülmesiyle ilgili hukuka aykırılık görürse gerekli önlemleri alıp yaptırımları uygulamakla görevlidir. Alınan önlemler çevreyi ve insan sağlığını koruyan etkili önlemler olmalıdır.

İdare, denetim görevini yerine getirirken faaliyeti yürütenlerin sunduğu belgelerin doğruluğunu farklı kaynaklardan teyit etmelidir. İdarenin araştırma sorumluluğu denetim ve izleme görevine içkindir. İdare denetim görevini yerine getirmese veya görevini eksik yerine getirirse idarenin hizmet kusuru kapsamında sorumluluğu gündeme gelecektir.

4.1.3. İdarenin Sorumluluğunun Unsurları

4.1.3.1. Kusur

4.1.3.1.1. İdarenin Kusur Sorumluluğu

İdarenin kusursuz sorumluluğu istisna olup asıl olan kusura dayanan sorumluluktur. Bu bağlamda idarenin çevresel konularda sorumluluğu bakımından da kusur sorumluluğunun esas olduğu tespit edilebilir (Gözübüyük-Tan, s:655).

Danıştay'ın vermiş olduğu bir karara göre hizmet kusuru üç şekilde meydana gelebilir. Bunlardan idare tarafından yapılan hizmetin kötü bir şekilde yapılmasıdır. Diğer süre bakımından hizmetin zamanında yerine getirilmemesidir. Bir diğeri ise hizmetin yapılmamasıdır (Danıştay İDDK 2007/2113 E 2011/1468 K.).

4.1.3.1.2. İdarenin Kusursuz Sorumluluğu

İdarenin bir kusuru olmasa bile bazı durumlarda idarenin kusursuz sorumluluğuna gidilebilmektedir. İdarenin kusursuz sorumluluğu konusunda öğretide

iki ilke vardır (Günday, 2013, s:378). İlkine göre risk içeren faaliyetler yürütülürken faaliyet ile doğrudan ilişkili olmayan kişilerin uğradıkları zararın giderilmesi gündeme gelmektedir. Diğerinde ise kamu hizmeti nedeniyle zarara uğrayanın zararının denkleştirilmesi düşüncesi öne çıkmaktadır (Çağlayan, 2009:452-455).

4.1.3.2. Zarar

Tam yargı davası şeklinde açılan çevre davalarında maddi veya manevi zarar meydana gelebilmektedir. Zarar mevcut gerçek zarar olabileceği gibi zarar beklentisi şeklinde de gerçekleşebilir (Yongalık, s:25-26).

Çevrenin tahribatı kamu menfaatini zedeler. Ancak toplumun genelini ilgilendiren bir zarar ortaya çıkmasından bahisle tam yargı davası açılamaz. Zararın kişiselleştirilmiş olması gerekmektedir. Zararın kişiselleştirilmesi kavramını her somut olaya göre yorumlamak gerekmektedir. Ancak bu yorum faaliyetinde zararın kişiselliğini tespit edebilmek için çevresel faaliyetin etki alanını doğru belirlemek gerekir. Faaliyet alanı ile faaliyetin etki ettiği alan her zaman örtüşmez. Çoğu zaman faaliyetin etki alanı daha geniş olmaktadır. Bu genişliğe bağlı olarak da daha çok kişinin hakları zarar görebilmektedir (Yongalık, s:24).

Çevresel etki, faaliyet başladıktan bir süre sonra veya uzun yıllar sonrasında ortaya çıkabilmekte ve dolayısıyla zarar da faaliyetten çok sonra meydana gelebilmektedir. Faaliyetin başlangıcında kişisel bir zarar tespit edilemese de çoğu zaman tehlike tespit edilebilir halde gözlenmektedir. Örneğin insan sağlığına olumsuz etkili maddeleri havaya salan fabrika nedeniyle yıllar sonra kişilerde solunum rahatsızlıkları görüldüğü varsayımında, başlangıçta zararın kişiselleştirilmesi kolay olmayacaksa da tehlikenin tespiti mümkündür. Bu bağlamda

belirtmek gerekir ki faaliyetin ilerleyen aşamalarında zarar oluşmayacağıının öngörülmesi her zaman mümkün olmamaktadır. Çevre davalarında bu analizlerin dikkatli yapılması çevrenin korunmasında etkili bir yol olacaktır.

4.1.3.3. İlliyet Bağı

İdare hukukunda uygun illiyet teorisi kullanılır. Buna göre çevresel zarar idarenin faaliyeti yürüten sıfatıyla faaliyetlerini gerçekleştirirken ortaya çıkabilir. Burada idarenin faaliyetiyle zarar arasında bir nedensellik bağı kurulur (Danıştay, 15. D., E. 2011/9965, K. 2012/5281, T. 12.9.2012). Diğer bir ihtimal idarenin faaliyet yürüten sıfatı ile değil düzenleyen ve denetleyen makam sıfatıyla ortaya çıkmaktadır. Bu durumda da nedensellik bağının olduğu kabul edilir (Edirne İdare Mahkemesi K. 30.04.1998 tarih ve E. 1997/136, K.1998/306).

İlliyet bağı zayıflatan veya kesen bazı durumlar vardır. Bunlar mücbir sebep, beklenmeyen hal, zarar görenin ya da üçüncü kişilerin kusurlu davranışdır. Bunlardan birinin gerçekleşmesi tazminatı etkileyecektir (Danıştay, 10.D. , E. 2008/5366, K. 2012/423, T. 8.2.2012).

4.2. Yargı Kararlarına Karşı Başvuru Yolları

Kesinleşmemiş yargı kararlarına karşı istinaf ve temyizden oluşan olağan kanun yollarına gidilebilirken, kesinleşen yargı kararlarına karşı ise kanun yararına temyiz ve yargılamanın yenilenmesinden oluşan olağanüstü kanun yollarına gidilebilir (Çağlayan, 2017, s:28).

4.2.1. Olağan Kanun Yolları

4.2.1.1. İstinaf

İYUK madde 45/1'⁸⁵ ye göre genel olarak çevre davalarında, ilk derece mahkemesinin vermiş olduğu kararlar istinaf incelemesi için Bölge İdare Mahkemesine gönderilir.

Yukarıda bahsedildiği üzere ÇED kararına konu olan davalarda ivedi yargılama usulü uygulanmaktadır. İYUK Md. 45/8'⁸⁶ ye göre ÇED kararlarının konu olduğu çevre davalarında istinaf yoluna başvurulamaz. Böylece yargılamanın daha kısa sürede sonuçlandırılması amaçlanmaktadır.⁸⁷

ÇED sonucu alınan kararlara karşı istinaf yoluna başvurulması halinde görevsizlik kararı verilerek dosya görevli olan Danıştay'a gönderilir (Çınarlı, 2018, s:74).

4.2.1.2. Temyiz

İYUK madde 46'⁸⁸ya genel olarak karar tebliğ edildikten sonra 30 gün içinde temyiz incelemesi için Danıştay'da başvuru yapılabilir.

⁸⁵İYUK madde 45/1: “İdare ve vergi mahkemelerinin kararlarına karşı, başka kanunlarda farklı bir kanun yolu öngörülmüş olsa dahi, mahkemenin bulunduğu yargı çevresindeki bölge idare mahkemesine, kararın tebliğinden itibaren otuz gün içinde istinaf yoluna başvurulabilir (...)”

⁸⁶ İYUK madde 45/8: “İvedi yargılama usulüne tabi olan davalarda istinaf yoluna başvurulamaz.”

⁸⁷ 2872 sayılı Çevre Kanunu uyarınca, idari yaptırım kararları hariç çevresel etki değerlendirmesi sonucu alınan kararlar” istinaf kanun yoluna kapalıdır. Bu kararlara karşı Bölge İdare Mahkemesinde istinaf yoluna başvurulamasa da Danıştay'a temyiz başvurusu yapılabilir.

⁸⁸ İYUK madde 46: “Danıştay dava dairelerinin nihai kararları ile bölge idare mahkemelerinin aşağıda sayılan davalar hakkında verdikleri kararlar, başka kanunlarda aksine hüküm bulursa dahi Danıştayda, kararın tebliğinden itibaren otuz gün içinde temyiz edilebilir (...)”

İYUK madde 20/A'nın 2-g'⁸⁹ye göre kararın tebliğinden sonra ÇED kararlarının konu olduğu davalarda temyiz merciine başvuru 15 gün içinde yapılır. Yukarda bahsedildiği üzere sürelerin kısaltılmasındaki amaç yargılamanın kısa sürede sonuçlandırılmasıdır.⁹⁰ Ara karar niteliğindeki kararlarla temyiz başvurusu yapılmaz. Ancak nihai karar alındıktan sonra bununla birlikte ara karar temyiz başvurusuna konu olabilir (Çağlayan, 2017, s:348).

4.2.2. Olağanüstü Kanun Yolları

4.2.2.1. Kanun Yararına Temyiz

İYUK madde 51/1⁹¹'de kanun yararına temyiz yolu düzenlenmiştir. Buna göre çevre davaları sonucunda verilen karar yürürlükteki mevzuat hükümlerine aykırı bir duruma sebebiyet verdiğinde kamu yararına temyiz yoluna başvurulabilir.

4.2.2.2. Yargılanmanın Yenilenmesi

Yargılamanın yenilenmesine başvurabilmek için geçerli nedenler İYUK madde 53/1'de düzenlenmiştir. Buna göre çevre davalarında yargılama sürecinde davanın seyrini etki edecek bilgi ve belgelerin mahkemede kararın kesinleşmesinden sonra ele geçirilmesi durumunda yargılanmanın yenilenmesi yoluna başvurulur.

⁸⁹ İYUK madde 20/A'nın 2-g 'ye göre "İvedi yargılama usulünde, (...) Verilen nihai kararlara karşı tebliğ tarihinden itibaren on beş gün içinde temyiz yoluna başvurulabilir".

⁹⁰ 20/A maddesinin 1. fıkrasının (e) bendi gereğince; "Çevre Kanunu uyarınca, idari yaptırım kararları hariç çevresel etki değerlendirmesi sonucu alınan kararlar" ivedi yargılama usulüne tabidir.

⁹¹ İYUK Md. 51/1: "İdare ve vergi mahkemeleri ile bölge idare mahkemelerinin kesin olarak verdiği kararlar ile istinaf veya temyiz incelemesinden geçme- den kesinleşmiş bulunan kararlardan niteliği bakımından yürürlükteki hukuka aykırı bir sonucu ifade edenler, ilgili bakanlıkların göstereceği lüzum üzerine veya kendiliğinden Başsavcı tarafın- dan kanun yararına temyiz olunabilir."

4.2.3. İnsan Hakları Temelinde Başvuru İmkânları

4.2.3.1. Anayasa Mahkemesi Nezdinde Bireysel Başvuru

Anayasa madde 148⁹²'e göre, yasa yollarının tüketilmesinin ardından 30 gün içinde Anayasa Mahkemesi'ne (AYM) bireysel başvuruda bulunulabilir.

Türk Anayasa Mahkemesi yargılama sistematığına bakıldığında, AYM'nin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHS) ve Türkiye'nin imzalayıp iç hukukuna dahil ettiği ek protokoller ile Türk Anayasası'nda tanımlanan temel hakların kesişim kümesinde olan haklar bakımından yargılama yapar. AYM bunun dışında önüne gelen bir konu için kabul edilemez kararı vermektedir (Anayasa madde 148, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesi Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun madde 45).

Çevre hakkı AİHS'de doğrudan düzenlenmediğinden diğer haklara atıfla başvuru yapılabilmektedir. AİHM içtihatlarına baktığımızda çevre hakkı, AİHS'de düzenlenen özel ve aile hayatına saygı hakkına atıfla amaçsal yorum yapılarak ele alınmaktadır (López Ostra kararı). Anayasa Mahkemesi de bu içtihadı takip ederek çevre hakkını özel ve aile hayatına saygı ve konut dokunulmazlığı içinde değerlendirmektedir (Binali Özkaradeniz ve Diğerleri başvurusu, Başvuru No: 2014/4686, 1/2/2018).

⁹² Anayasa madde 148: "Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır."

AIHM ve Anayasa Mahkemesi'nin bu yorumunu incelediğimizde çevrenin korunması insan yaşamını etkilediği ölçüdedir. Bu da çevre hukukunun insan merkezli yorumlanmasının bir sonucudur (Turgut, 2017, s:36).

Bireysel başvuruya konu olabilen hakları incelediğimizde bu hakların birinci kuşak haklardan olduğunu görebiliriz. Bu haklara ek olarak AIHS Ek 1 Nolu Protokolün 1. maddesinde ve Anayasa 35. maddesinde mülkiyet hakkı da bireysel başvuruya konu olabilmektedir. Bu bağlamda mülkiyet hakkı ile ilişkili olarak çevre hakkı AYM'de başvuru konusu yapılabilir (Türkoğlu Üstün, 2021, s:2552).

Mevzuattaki ilgili düzenlemeye göre⁹³ gerçek kişiler ve çevrenin korunması amacına kuruluş tüzüklerinde yer veren çevre dernekleri bireysel başvuruda bulunabilirler.

Yargı makamı tarafından faaliyetin çevreye verebileceği olumsuz etki incelemeksizin davanın ehliyet yönünden reddi AYM içtihatlarına göre ölçüsüzdür. Bu durum mahkemeye erişimi imkansız hale getireceğinden adil yargılanma hakkına da aykırılık içerir (Arif Ekim ve diğerleri başvurusu).

4.2.3.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Başvuru

Yeni düzenlemeye göre AIHM'ye başvuru süresi 4 ay olarak düzenlenmiştir. AIHS'de çevre hakkı doğrudan düzenlenmemiştir. AIHM, yorumları vasıtasıyla çevre hakkını koruyan birçok karar vermiştir. Çevre hakkı doğrudan düzenlenmese

⁹³ Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanunu madde 46'ya göre "Bireysel başvuru ancak ihlale yol açtığı ileri sürülen işlem, eylem ya da ihmal nedeniyle güncel ve kişisel bir hakkı doğrudan etkilenenler tarafından yapılabilir. Kamu tüzel kişileri bireysel başvuru yapamaz. Özel hukuk tüzel kişileri sadece tüzel kişiliğe ait haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle bireysel başvuruda bulunabilir. (...)"

de diğerk bir çok hakkın içinde yorumlanmıştır. Bu haklardan bazıları aile hayatına saygı, yaşam, mülkiyet, adil yargılanma ve etkili başvuru hakkıdır (Kanadoğlu ve Bozkurt, 2021, s:18).

AIHM'ne göre devletlerin kamu yararı ve çevre konusunda özellikle imar ve çevresel planlama, kültürel, tarihi ve doğal değerkleri koruma konularında takdir yetkileri vardır. Bu konularda AIHM devletlerin takdir marjını göz önünde bulundurur. Eğer çatışan değerkler arasında bir denge varsa meşru bir amacın olduğu kabul edilir (Yancı Özalp, 2013 ,s:59).

AIHM içtihatlarına göre, devletin faaliyetle ilgili gerekli önlemleri almadığı ve yapmakla yükümlü olduğu denetimleri ihmal ettiği davalarda mahkeme ihlal olduğuına karar vermektedir (Akandji-Kombe, 2008: 7, Blumberga/ Litvanya kararı, Bielectric S. R. L./İtalya kararı).

AIHS madde 8'de dikkate alınan çevrenin genel bozulması değil zararın özel ve aile yaşamını etkilemesidir. Burada da yine çevre hakkının insan merkezli yorumunu görmek mümkündür (Doğru, Nalbant, 2012, s:56).

Söz konusu zararın belli bir şiddet eşiğini açması aranmaktadır. Bu şartın sağlanmadığı durumlarda mahkeme ret kararı verebilmektedir (Mehmet Kurt Başvurusu).

AIHM çevre davalarında meşru bir hakkın ihlalini aramaktadır. Fakat mahkeme her somut olaya göre değerklendirmede bulunmaktadır. Örneğin devletin yeterli önlemleri almaması ve halkı bu konuda eksik bilgilendirmesi nedeniyle yaşanan Ümraniye'deki çöplük patlamasında birçok insan hayatını kaybetmiştir. Taraflar patlamanın olduğu bölgede yasal olarak oturma hakları olmasa da devlet o

yerleşim yerine hizmet götürerek kendi içinde çelişkiye düşmüştür. Taraflar iç hukuk yollarını tükettikten sonra AİHM'ye başvuruda bulunmuşlardır. Mahkeme burada meşru hakkın ihlali şartını farklı yorumlayarak devleti tazminata mahkum etmiştir. Devletin bilgi verme görevi ile yaşam hakkı arasında doğrudan bir bağ kurarak karar vermiştir (Öneryıldız-Türkiye kararı, BN. 48939/99).

Hızlı harekete geçmenin ve karar almanın önemli olduğu çevre davalarında AİHM'ye başvurmak etkili bir hukuki yolu olarak görünmemektedir. Çünkü AİHM yoluna son çare olarak iç hukuk yolları tüketildikten sonra gidilmektedir. Fakat AİHM içtihatları çevre hukukunun gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu katkının uygulamada işlevselliği hukukçuların AİHM kararlarını takip etmeleriyle mümkündür.

4.3. Çevre Davalarının Etkinliğini Azaltan Hususlar

Çevrenin korunmasına dair yasal düzenlemelerin yapılması çevrenin korunmasında tek başına yeterli değildir. Uygulamada yargılama sürecinde veya sonunda yaşanan bazı olaylar çevre davalarında alınan kararların etkinliğini kısıtlamaktadır.

Çevre davalarında idari yargıda özel hak ehliyetinin dar yorumlanması çevre davalarında mahkemeyi erişimi zorlaştırmaktadır.

Mevzuatta yürütmenin durdurulmasına ilişkin şartların yoruma açık olup hakimnin takdirine bırakılması yürütmenin durdurulması kararlarının verilmesini geciktirmektedir. Çevre hukukunda önleyici tedbir almanın önemi göz önüne alındığında bu durum yürütmenin durdurulması kararının amacına uygun hizmet etmesini önlemektedir.

Çevrenin korunması davalarında sivil toplum örgütlerinin ve baroların dava açma hakkını belli sınırlamalara tabi tutmak çevre davalarında mahkemeye erişimi kısıtlamaktadır.

4.3.1. Maliyet

Anayasa madde 141⁹⁴'daki düzenleme usul ekonomisi ilkesi ile ilgilidir. Buna göre, yargılama giderleri kişilerin mahkemeye erişimini engelleyecek ölçüde orantısız olmamalıdır. Çevre davaları kapsamlı ve uzmanlık gereken davalar olduğundan bireysel ekonomik imkanlar yetersiz kalabilmektedir. Derneklerin taraf olduğu davalarda kaybeden çevre derneklerine bütün dava masrafını yüklemek adil bir çözüm yolu olmamaktadır. Çünkü bu davalar kamu yararıyla yakından ilgilidir (Yılmaz, 2017, s:165).

Yargılama giderleri konusunda İYUK, HMK'ya atıfta bulunmuştur. HMK madde 326/1⁹⁵'ye göre, davada kusurlu bulunan taraf yargılama giderlerini ödemekle yükümlü olacaktır. Kusur taraflar arasında bölünebiliyorsa yargılama giderleri de hakkaniyete uygun olarak taraflar arasında paylaştırılır.⁹⁶

Çevre davalarında genellikle dosyanın aydınlatılması amacıyla bilirkişi ve keşfe başvurulur. Çevre davaları bilimsel ve teknik bilginin yoğun olduğu dava türlerindendir. Bu nedenle bilirkişiye başvurmak bir zorunluluk haline gelmektedir. Aksi durum dosyanın eksik incelenmesine neden olur. Bu da kararın bozulmasına

⁹⁴ Anayasa Md. 141'e göre "Davaların en az giderle ve mümkün olan süratle sonuçlandırılması, yargının görevidir."

⁹⁵ HMK Md. 326/1'ye göre "Kanunda yazılı hâller dışında, yargılama giderlerinin, aleyhine hüküm verilen taraftan alınmasına karar verilir."

⁹⁶ Daha fazla bilgi için bakınız. Yıldırım/Yasin/Kaman/Özdemir/Üstün/Okay Tekinsoy, s. 768 vd.

neden olmaktadır.⁹⁷

Çevre davalarında üst derece mahkemesi alt derece mahkemesinin aldırması olduğu bilirkişi raporunu eksik bularak yeniden bilirkişiye başvurabilmektedir. Bu durumda her seferinde taraflardan bilirkişi masrafı yatırması istenir. Çevre davaları çok kapsamlı olduğundan bilirkişi masrafları da yüksek olmaktadır. Bu durum tarafları ekonomik yönden zorlayabilmektedir. Çevre davalarında kamu menfaati de olduğundan taraflar bilirkişi masrafını yatıramasa bile bilirkişine başvurmadan vazgeçilmez. Bilirkişi masrafı hazineden alınarak yargılama sonunda aleyhine hüküm tesis edilen taraftan tahsil edilir.⁹⁸

⁹⁷ “Davacılar tarafından keşif harcı ve avansının yatırılmayarak keşif ve bilirkişi incelemesi yapılmasına dair ara karardan rücu edilmesi talep edildiğinden, keşif ve bilirkişi incelemesi yapılmasına ilişkin ara karardan rücu edilerek, dava dosyasında yer alan bilgi ve belgelere göre inceleme yapılarak, davanın reddine karar verilmiş ise de; dava konusu işleme konu projenin çevre üzerindeki muhtemel olumsuz etkilerinin, alınacak önlemler sonucu ilgili mevzuat ve bilimsel esaslara göre kabul edilebilir düzeylerde olup olmadığı hususlarının incelenip araştırılması suretiyle dava konusu işlemin hukuka uygunluğu yönünden yapılacak denetimin teknik bilgiyi gerektirdiği açıktır... Bu durumda; keşif harcı ile keşif ve bilirkişi incelemesi için gereken diğer giderlerin yargılama sonucu haksız çıkan taraftan alınmak şartıyla, öncelikle davalı idareden, yatırılmaması halinde Hazineden istenerek mahallinde keşif ve bilirkişi incelemesi yaptırılarak ve dava konusu 02.04.2015 günlü, “Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Gerekli Değildir” kararı davalı idareden istenilmek suretiyle anılan işlem Mahkemece incelenerek karar verilmesi gerektiğinden, bu hususlar gözetilmeksizin aksi yönde verilen İdare Mahkemesi kararında hukuki isabet görülmemiştir.” Danıştay 14. Dairesinin 20.09.2018 tarihli E. 2018/2169, K. 2018/5518 sayılı kararı.

⁹⁸ “Her ne kadar idare Mahkemesince keşif harcının, davalı idarenin harçtan muaf olması nedeniyle Hazine’ce karşılanamayacağı gerekçesine de yer verilmiş ise de, yukarıda anılan Harçlar Kanununun 32. maddesinde, ilgilisi tarafından ödenmeyen harçların, harçtan muafiyet durumuna göre ayırım yapılmaksızın, karşı tarafça ödemesi durumunda işlemlere devam edileceğinin düzenlendiği ve 2577 sayılı Kanunun yollamada bulunduğu 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanununun 323. maddesinde, yargı harçlarının da yargılama giderleri arasında sayıldığı, aynı Kanunun 325. maddesi uyarınca, başvuru deliller için gereken giderlerin karşı taraftan da istenebileceğinin hükme bağlandığı hususları göz önüne alındığında, davalı idare harçtan muaf olsa da, davacı tarafından yatırılmayan keşif harcının davalı idareden istenebileceği sonucuna varılmıştır. Kaldı ki, bu tutarın davada haksız çıkan tarafa yükleneceği tabiidir. Bu durumda; keşif harcı ile keşif ve bilirkişi incelemesi için gereken diğer giderlerin yargılama sonucu haksız çıkan taraftan alınmak şartıyla, öncelikle davalı idareden, yatırılmaması halinde Hazineden istenerek mahallinde keşif ve bilirkişi incelemesi yaptırılarak karar verilmesi gerektiğinden, bu husus gözetilmeksizin aksi yönde verilen İdare Mahkemesi kararında hukuki isabet görülmemiştir.” Danıştay 14. Dairesinin 07.11.2016 tarihli E. 2016/6112, K. 2016/6260 sayılı kararı.

4.3.2. Yargılama Süresi

Yargılama sürecinin uzunluğu çevre davalarında hızlı karar almayı engellemektedir. Bu bağlamda bazen alınan kararın uygulanabilirliği dava sonunda mümkün olamamaktadır. Anayasa'nın 141. maddesinde yargılamanın mümkün olan en kısa sürede sonuçlandırılması gerektiği düzenlenmiştir.

Çevre davalarında çevresel zararın ortaya çıkma riski olduğundan yargılama süresi önem taşımaktadır. AİHS madde 6'da yargılamanın makul sürede yapılması gerektiği düzenlenmiştir. Bu husus adil yargılanma hakkının bir unsurunu oluşturmaktadır.

Üst derece mahkemesinde tahkikatın yeniden yapılması ve delillerin tekrar toplanmaya çalışılması yargılama sürecini uzatmaktadır. Sürecin uzunluğunun neden olduğu sorunları aşmak için getirilen ivedi yargılama usulü dosyanın eksik incelenmesiyle sonuçlanabilmektedir. Bu nedenle hız ile hakim'in dosyayı aydınlatma ilkesi arasında bir denge bulmak gerekir (Yeşilyurt, 2015, s:421).

4.3.3. İdari Yargı Kararlarında Çevre Hakkının Kapsamı ve Derinliği

Dünyada iklim değişikliği ve küresel ısınmayla birlikte çevre konusunda farkındalık çalışmaları yapılmaya başlandı. Bu gelişmeler hukuk sistemlerinde de kendine yer bulmuştur. Filipinler ve Ekvador gibi ülkeler doğal kaynaklara hukuki kişilik tanımışlardır. Bu, çevre hukukuna insan merkezli değil doğa merkezli bakış açısını yansıtmaktadır (Baykan, 2012, s:252).

Türk Anayasasında çevre hakkı sağlık hakkı ile ilişkili olarak düzenlenmiştir. Sağlık hakkı da yaşam hakkıyla doğrudan ilişki içindedir. Bu nedenle çevre hakkının tanınması insan haklarının bütünlüğü ilkesi gereği diğer insan haklarının kullanımını etkileyecektir.

Yukarıda da belirtildiği üzere yargı makamlarının idari yargıdaki özel dava ehliyetini dar yorumlamasının altında yatan nedenlerden biri idarenin sürekli dava tehdidi altında bırakılmasını engellemektir. Diğer bir neden hukuki istikrar endişesidir. Diğer ülkeler doğa haklarını anayasalarına koyarak güncel gelişmeleri takip etmektedirler. Türk yasa koyucu da küresel alanda yapılan gelişmeleri takip ederek çevre hukukunun gelişmesine yardımcı düzenlemeleri yapmalıdırlar.

4.3.4. İdari Yargıda Görülen Çevre Davalarında Alınan Kararların Uygulanma Sorunu

Anayasa madde 138⁹⁹'ye göre, idarenin yargısal denetimi anayasal bir ilkedir ve idare hukukla bağlıdır. İdarenin, yargı kararlarını uygulaması için başvuru yapılmasına gerek yoktur. İdare yargı kararını kendiliğinden uygulamak zorundadır.

İYUK madde 28¹⁰⁰'e göre, idare yargı kararlarını uygulamak için 30 günün geçmesini bekleyemez. 30 günlük süre bir imkan değil azami süreyi düzenler. İdare keyfi bir şekilde davranamaz. İdare, yargı kararlarını gecikmeksizin uygulamak zorundadır (Özbey, 2009, s:47).

⁹⁹ Anayasa madde 138'ye göre "Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez."

¹⁰⁰ İYUK madde 28'e göre "Danıştay, bölge idare mahkemeleri, idare ve vergi mahkemelerinin esasa ve yürütmenin durdurulmasına ilişkin kararlarının icaplarına göre idare, gecikmeksizin işlem tesis etmeye veya eylemde bulunmaya mecburdur. Bu süre hiçbir şekilde kararın idareye tebliğinden başlayarak otuz günü geçemez."

İdari davalarda idare hem davalı taraftır hem de yargı kararını uygulamakla görevli makamdır. Bu durum idareyi yargı kararlarını uygulama konusunda isteksiz davranmaya iter. İdarenin yargı kararlarını uygulamaması ağır hizmet kusurunu oluşturur(Kent, 2011, s:56). Yargı kararını uygulamayan kamu kurumuna karşı dava açıldığında hükmedilen tazminatı idare ödemektedir. Rücu sisteminin işlemediği durumlarda bu tazminat yükü idarenin üstünde kalmaktadır. Öte yandan tazminatı ödemek idareye yargı kararına uymama hakkı tanımaz (Güneş, 2016, s:112).

İdarenin yargı kararlarını uygulamaması kamu zararına neden olup başka uyuşmazlıklara neden olmaktadır. Bu konuda yürürlükte olan yasal düzenlemelere rağmen idarenin bu tutumu değişmemektedir. Bu da çevre davaları sonucunda alınan kararların etkililiğini azaltmaktadır.

4.4. Kirletenin Özel Hukuk Sorumluluğu

İdarenin sorumluluğu faaliyet sahibinin kirleten sıfatıyla sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. ÇK madde 28'¹⁰¹ deki kusursuz sorumluluk düzenlemesi faaliyet sahibinin kusuru olmasa da ortaya çıkan zarardan sorumlu olmasını gerektirecektir.

Çevre hakkı ile ilgili özel hukuk ilişkilerinden kaynaklanan davalar adli yargı yerlerinde görülür. Bu uyuşmazlıkların çözümünde genel hüküm olarak TMK ve TBK'daki hükümlerden yararlanılmaktadır. Bu hükümler çevre hukukunda temel amaç olan kirliliği önlemekten ziyade onun etkilerini gidermek üzerine odaklanmıştır.

Diğer yanda TMK'da kişilik haklarına saldırılar bağlamında önleyici dava

¹⁰¹ ÇK Md. 28'e göre "Çevreyi kirletenler ve çevreye zarar verenler sebep oldukları kirlenme ve bozulmadan doğan zararlardan dolayı kusur şartı aranmaksızın sorumludurlar."

imkanlarının yaşam hakkı bağlantısı ile çevre hakkı ile ilişkili öne sürülüp sürülemeyeceği de şüphelidir. Buna karşın idari yargı sisteminde zarar ortaya çıkmadan onu önlemeye yarayan bazı hukuki araçlar vardır. Bunlar yürütmenin durdurulması ve iptal davasıdır. Böylece çevre korunmasında etkin tedbirler alınabilecektir.

TMK Md 730¹⁰²'da taşınmaz malikinin sorumluluğu düzenlenmiştir. Buna göre taşınmaz maliki mülkiyetindeki malı hukuka uygun şekilde kullanmakla yükümlüdür. Malını kullanırken başkasına zarar verirse bunu karşılamak zorunda kalır. Burada bahsedilen zarar maddi veya manevi zarar şeklinde olabilir.

Manevi zarar durumunda TBK madde 58¹⁰³'den faydalanılır. Buna göre zarar, manevi zarar şeklinde meydana gelirse tazminat talebinde bulunulur. (Eren, 2015, s:531) Durumun eski hale getirilmesini talep edebilmek için bunun mümkün olması gerekmektedir. Eğer mümkün değilse bu durumda tazminata hükmedilir.

TMK madde 737¹⁰⁴ de düzenlenen komşuluk hakkına ÇK yürürlüğe girmeden önce sıklıkla başvuruluyordu. Buna göre makul görülebilecek sınırı aşan kirlilik dava konusu olabilmektedir. Bazı durumlarda hakkaniyet ilkesi gereği denkleştirilme yoluna gidilebilir (Başar, 2021, s:153).

¹⁰² TMK madde 730'da taşınmaz malikinin sorumluluğu düzenlenmiştir. Buna göre 'Bir taşınmaz malikinin mülkiyet hakkını bu hakkın yasal kısıtlamalarına aykırı kullanması sonucunda zarar gören veya zarar tehlikesi ile karşılaşan kimse, durumun eski hâline getirilmesini, tehlikenin ve uğradığı zararın giderilmesini dava edebilir. Hâkim, yerel âdete uygun ve kaçınılmaz taşkınlıklardan doğan zararların uygun bir bedelle denkleştirilmesine karar verebilir.'

¹⁰³ TBK madde 58'e göre ' Kişilik hakkının zedelenmesinden zarar gören, uğradığı manevi zarara karşılık manevi tazminat adı altında bir miktar para ödenmesini isteyebilir.'

¹⁰⁴ TMK madde 737'ye göre "Herkes, taşınmaz mülkiyetinden doğan yetkileri kullanırken ve özellikle işletme faaliyetini sürdürürken, komşularını olumsuz şekilde etkileyecek taşkınlıktan kaçınmakla yükümlüdür. Özellikle, taşınmazın durumuna, niteliğine ve yerel âdete göre komşular arasında hoş görülebilecek dereceyi aşan duman, buğu, kurum, toz, koku çıkartarak, gürültü veya sarsıntı yaparak rahatsızlık vermek yasaktır. Yerel âdete uygun ve kaçınılmaz taşkınlıklardan doğan denkleştirmeye ilişkin haklar saklıdır."

TBK madde 49'¹⁰⁵ daki maddede haksız fiil düzenlenmiştir. Çevresel değerlerin tahribatı sonucunda zarar gören kişi talep etmesi durumunda haksız fiil hükümlerine de başvurabilmektedir.

4.5. Kirletenin Cezai Sorumluluğu

TCK'da çevreye karşı suçlar topluma karşı suçlar bölümünde düzenlenmiştir. Çevre suçları, cezaların tipikliği ve yasallığı ilkesi gereği yasada tanımı yapılan fiillerin işlenmesiyle meydana gelir. (Sancar ve Köprülü, 2015, s:35) Ceza hukukunun amacı caydırmak, önlemek ve ıslah etmektir. (Toroslu ve Toroslu, 2015, s:17) Bu amaç çevrenin korunması amacıyla paralellik göstermektedir. Cezaların caydırıcı olması çevrenin korunmasında etkili bir önlem olabilmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere medeni hukuk ve ceza hukuku daha çok zararın giderilmesine odaklanmaktadır. Bu da çevrenin korunmasında etkililiği azaltır.

ÇK madde 20'de idari nitelikteki cezalar düzenlenmiştir. Bunun dışında TCK madde 172,173 ve 174 çevre hukukuyla ilgili düzenlemeler içermektedir. TCK madde 181 çevrenin kasten kirletilmesi, TCK madde 182 çevrenin taksirle kirletilmesi suçlarını düzenlemektedir. TCK madde 183 gürültüye neden olma, TCK madde 184 imar kirliliğine neden olma suçlarını düzenlemiştir. Farklı kanunlarda çevre hukukuyla ilgili maddeler bulmak mümkündür. Bu durum çevre hukukuyla ilgili mevzuatın dağınık olması nedeniyledir.

¹⁰⁵ TBK madde 49' a göre "Kusurlu ve hukuka aykırı bir fiille başkasına zarar veren, bu zararı gidermekle yükümlüdür. Zarar verici fiili yasaklayan bir hukuk kuralı bulunmasa bile, ahlaka aykırı bir fiille başkasına kasten zarar veren de, bu zararı gidermekle yükümlüdür."

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Çevre Hukukunda Uluslararası Alanda Yaşanan Gelişmeler

Çevre konusunda uluslararası ilk bilinçlenme 1972 Stockholm Konferansı (İnsan Çevresi Konferansı)¹⁰⁶ ile başlamıştır. Türkiye dahil 113 ülke bu konferansa katılmıştır. Konferans bitiminde Stockholm Bildirgesi ve İnsan Çevresi Eylem Planı imzalanmıştır. Bu konferansta çevre konularında uluslararası işbirliğinin önemi üzerinde durulmuştur (Stockholm Deklarasyonu madde 24).

Doğanın bir taşıma kapasitesi olduğundan hareketle sonraki nesillere karşı sorumluluk vurgulanmıştır. Çevre sorunlarının evrensel olduğunu tekrarlanarak ‘tek bir dünyamız var’ mottosu vurgulanmıştır. Stockholm Konferansı’nın ardından yine 1972’de BM Çevre Programı kurulmuştur. Bu anlamda Stockholm Konferansının bu konuda ulusal ve uluslararası bir bilinç oluşturması açısından bir dönüm noktası olduğu söylenebilir.¹⁰⁷

Daha önce imzalanmış bulunan BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme’ de çevre hakkına dair doğrudan bir düzenleme yer almamaktadır. 1982 senesinde yapılan İnsan Hakları Üçüncü Paketi Ön Tasarısı’nda 4 hak üzerinde durulmuştur. Bunlar çevre hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı ve insanlığın ortak mal varlığına saygı hakkıdır. Bu haklar üçüncü kuşak dayanışma hakları içerisinde yer almaktadır (Aykul, 2021, s:23).

¹⁰⁶ <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL7/300/05/IMG/NL730005.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi:27.04.2023).

¹⁰⁷ United Nations Environment Programme (<http://www.unep.org>)

1982 Dünya Doğa Şartı¹⁰⁸ sonrası Ortak Geleceğimiz (Brundtland Raporu) isimli bir rapor yayınlanmıştır. Bu raporun en dikkat çeken özelliği ilk kez sürdürülebilirlik kavramından bahsedilmiş olmasıdır.¹⁰⁹

1992 Rio Konferansı (Yeryüzü Zirvesi) BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) sonunda 5 belge yayınlanmıştır. Toplantıda konuşulan konulardan biri de gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerin arasındaki gelişmişlik farkının sorumluluklar üzerine yansımaları olmuştur. Gelişmiş ülkeler sanayileşme yarışına daha önce başladıklarından, bu süreçte çevreyi kullanmışlardır. Bunun sonucu olarak da çevre kirliliğinden ve küresel ısınmadan gelişmiş ülkelerin sorumluluğu daha çok olmalıdır. Gelişmekte olan ülkeler bu yarışa geç girdiklerinden ülkelerini kalkındırmak istemektedirler. Bu süreçte gelişmiş ülkelerle aynı sorumluluklara sahip olmaları gerektiğine karşı çıkmışlardır. Bu nedenle konferans sonunda “ortak fakat farklılaşmış sorumluluk” ilkesini kabul etmişlerdir (Karabıçak ve Armağan, 2004, s:222).

Rio Bildirgesi’nin 10 maddesinde çevresel usuli haklar düzenlenmiştir. Bunlar çevresel bilgilenme hakkı, katılım hakkı, başvuru hakkıdır. Bu haklarla birlikte devlet şeffaflığı sağlayarak elindeki bilgileri hakla açıklıkla paylaşarak onların konu hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamak durumundadır. Daha sonra bilgi sahibi olan halk duruma göre sürece dahil olabilecektir. Bilgi sahibi olmadan harekete geçmek imkansız olduğundan devletin bu konuda şeffaflığı çok önemlidir. Bu, kamunun çevre sorunlarına ilgisini ve duyarlılığını artırılarak katılımını sağlayacaktır (Turgut, 2009, s:38).

Daha sonraki yıllarda bu konuda uluslararası gelişmeler devam etmiştir.

¹⁰⁸ World Charter for Nature (28 Ekim 1982)

¹⁰⁹ Bu rapora göre sürdürülebilir kalkınma “bugünün ihtiyaçlarını ve beklentilerini, gelecek kuşakların kendi ihtiyaç ve beklentilerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılamak” olarak açıklayarak çevresel adalet anlayışına vurgu yapmıştır.

Bunlardan bazıları Johannesburg Zirvesi (BM Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi), Kyoto Protokolü, Kopenhag Anlaşması, 2015 Paris İklim Değişikliği Konferansı'dır.

Çevre hakkının korunmasına ilişkin önemli maddeler içeren 2001 yılında yürürlüğe giren Aarhus Sözleşmesi¹¹⁰, ne Türkiye taraf değildir. Bu anlaşma içeriği bakımından alanında¹¹¹ ilk uluslararası sözleşmedir.

Ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyleri farklı olduğundan her ülkenin öncelikleri değişebilmektedir. Uluslararası hukukta temel ilkelere biri olan devletlerin egemen eşitliği ve içişlerine karışmamaktır. Bu nedenle her ülkenin uygulayacağı üzerinde uzlaşılan ve hukuki bağlayıcılığı olan bir sözleşme hazırlamak çok zordur. Fakat bu alandaki uluslararası çalışmalar ve anlaşmalar devletleri harekete geçmeye zorlayarak iç hukuklarında değişiklikler getirmelerine neden olur.

Ayrıca insanlar bu konuda bilinçlendikçe bu konularda bir kamuoyu oluşur ve bu süreçlere dahil olarak devlet üzerinde hukuka uygun davranma konusunda bir baskı oluşturabilir.

¹¹⁰ Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi

¹¹¹ Çevresel konularda bilgi ve belge edinme, halkın katılımı, yargıya erişim.

5.2. Genel Olarak İnsan Hakları Özel Olarak Sağlık Hakkı Bağlamında Çevre Hakkının Değerlendirilmesi

5.2.1. Sağlığın Tanımı

Dünya Sağlık Örgütü'nün yapmış olduğu tanıma göre sağlık sadece bedenen iyi olma halini tanımlamamaktadır.¹¹² Aynı zamanda ruhen ve sosyal anlamda da iyi olma halini içermektedir. Sağlık hakkı açık bir şekilde Anayasa'da düzenlenmemiştir. Anayasa'ya baktığımızda sağlık hakkı ile ilgili iki maddeye rastlayabiliriz. Bunlar sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama hakkı ve maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirebilme hakkıdır. TDK, sağlığı “Bireyin fiziksel, sosyal ve ruhsal yönden tam bir iyilik durumunda olması, vücut esenliği, esenlik, sıhhat, afiyet” şeklinde tanımlanmıştır. Hipokrat ise sağlığı, çevresel şartların uygunluğu ve kişinin hayat tarzıyla ilişkili olarak açıklamıştır. Sağlığın literatürde ve mevzuatta¹¹³ farklı tanımlarına¹¹⁴ rastlamak mümkündür.

Kanada Ottawa'da 1986'da yapılan konferansta “herkes için sağlık” mottosuyla sağlığın geliştirilmesi için yapılması gerekenler tartışılmıştır. Sağlığın sadece fiziksel ve bedensel bir bütünlükten ve iyi olma halinden ibaret olmayıp bunun ruhsal durum ve sosyal çevre ile ilgili olduğu savunulmuştur.¹¹⁵

¹¹² 1948 DSÖ Tüzüğü'nde sağlığın tanımı şu şekilde yapılmıştır: “Yalnızca hastalık veya sakatlığın olmaması durumu değil, fiziksel, sosyal ve ruhsal refah durumu”.

¹¹³ 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun'un 2. maddesinde bir ibareye rastlamaktayız. İlgili hüküm uyarınca sağlık, “yalnız hastalık ve maluliyetin yokluğu olmayıp bedenen, ruhen ve sosyal bakımdan tam bir iyilik halidir.”

¹¹⁴ İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 25. maddesinde sağlık hakkı ile ilgili olarak; “Bireylerin hem ailelerinin hem de kendilerinin sağlığı için tıbbi bakım hakkı vardır.” şeklinde bir ibareye yer verilmiştir (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi [İHEB], 1948: madde 25).

¹¹⁵ Daha fazla bilgi için bakınız. http://www.who.int/hpr/NPH/docs/ottawa_charter_hp.pdf. (Erişim Tarihi: 21.02.2023)

5.2.2. Sağlık Hakkının Tarihsel Gelişimi

Tarihsel olarak incelediğimizde insan haklarının Batı kaynaklı olduğu görülmektedir. Selçuklu ve Osmanlı Devleti’nde vakıflar aracılığıyla insanlara sağlık hizmetleri ulaştırılmıştır. Fakat bu düşüncenin arkasında insan hakları teorisinden ziyade dinsel motivasyonlar vardır. 18. yüzyılda burjuvazinin aristokrat sınıfa karşı mücadele sonucu kazandığı haklar daha çok birinci kuşak haklardan oluşmaktadır. Halbuki o dönemde yoksulluk nedeniyle birçok insan bu hakları kullanamamaktaydı. 19. yüzyılda Almanya’da başlayan işçilerin başlattığı protestolar nedeniyle sağlık sigortası sistemi ortaya çıkmıştır. Fakat sosyal hakların kazanılması süreci de diğer insan haklarının kazanılmasında sıklıkla gördüğümüz gibi mücadelelerle dolu ve zorlu bir süreçtir .

İkinci Dünya Savaşı sonrasında insan hakları alanında farkındalık artmıştır. Sosyal devlet¹¹⁶ anlayışındaki gelişmeler sağlık hakkının da bir insan hakkı olarak kabulünü sağlamıştır.¹¹⁷ Bu alanda uluslararası anlaşmalar kabul edilmiş ve insan hakları koruma sistemleri oluşturulmaya çalışılmıştır. BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi¹¹⁸ bağlayıcı bir niteliğe sahip olmamakla birlikte insan haklarının gelişimi

¹¹⁶ 1982 Anayasası’nın 2. maddesinde; “Sosyal Bir Hukuk Devleti” ibaresi geçmektedir

¹¹⁷ 1982 Anayasası’nın 5. maddesinde sosyal devlet ilkesi vurgulanmıştır. 5. madde: “Devletin temel amaç ve görevleri, Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.” şeklindedir (T.C. Anayasası, 1982: madde 5).

¹¹⁸ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’dir (1948). Bu uluslararası belgeyi hem insan hakları hem de sağlık hakkı açısından incelersek; BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 1. maddesinde; “Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar.” denilmektedir (İHEB, 1948: madde 1). Bu maddede yer alan ifadeye göre belgede yer alan bütün haklar için herkesin eşit olduğu öngörülmüştür. Bu bağlamda 2. maddede ise, “Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayrım gözetmeksizin bu bildirme ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir.” denilmektedir (İHEB, 1948: madde 2). Yine 22. maddesinde “Herkesin, toplumun bir üyesi olarak, sosyal güvenliğe hakkı vardır. Ulusal çabalarla ve uluslararası işbirliği yoluyla ve her devletin örgütlenmesine ve kaynaklarına göre, herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişim için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir.” ifadesi yer almaktadır (İHEB, 1948: madde 22).

açısından önemli bir yere sahiptir. Bu bildirgede sağlık hakkı ikinci kuşak haklar arasında düzenlenmiştir.¹¹⁹ .

Türkiye’de sosyal haklar ilk kez 1961 Anayasası¹²⁰ ile birlikte düzenlenmiştir.¹²¹ 1982 Anayasası’nın 56. maddesi¹²² de bu doğrultuda sosyal haklara yer verip sağlık hakkını çevre hakkı ile birlikte düzenlenmiştir. Bu hakların her biri insan haklarının bir parçası olduğundan, mevzuatta düzenlendiğinden ve uluslararası antlaşmalarla koruma altına alındığından herkes devletten bu haklara dayanarak talepte bulunabilir (Erdoğan, s:189-191).

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nin 12. maddesinde sağlık hakkı düzenlenmiştir.¹²³ Buna göre herkese sağlık hakkı tanınarak “mümkün olan en

¹¹⁹ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 25. maddesi sağlık hakkını içermektedir ve bu maddede şu açıklamaya yer verilmiştir: “Herkesin, kendisinin ve ailesinin sağlığı ve iyi yaşaması için yeterli yaşam standartlarına hakkı vardır; bu hak beslenme, giyim, konut, tıbbi bakım ile gerekli toplumsal hizmetleri ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ya da kendi denetiminin dışındaki koşullardan kaynaklanan başka geçimini sağlayamama durumlarında güvenlik hakkını da kapsar...”.

¹²⁰ 1961 Anayasası’nın 48. maddesinde “Sağlık Hakkı” başlığı altında konut hakkına da yer verilmiştir. Maddede: “Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul ve dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır.” denilmektedir (T.C. 1961 Anayasası, 1961: madde 48).

¹²¹ Türk hukukunda sağlık hakkı anayasal düzeyde 1961 Anayasasına kadar düzenlenmemiştir. 1961 Anayasası’nın 49. maddesinde “devlet herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ... sağlamakla ödevlidir” şeklinde sağlık hakkına devlet açısından pozitif yükümlülük doğuracak şekilde yer verilmiştir.

¹²² 1982 Anayasası’nın 56. maddesinde “Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması” başlığı altında: ”Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin vevatandaşların ödevidir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.” şeklinde düzenlenmiştir.

¹²³ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’ nin 12. maddesi: “1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkesin mümkün olan en yüksek seviyede fiziksel ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olma hakkını tanırlar.

2. Bu Sözleşmeye Taraf Devletlerin bu hakkı tam olarak gerçekleştirmek amacıyla alacakları tedbirler, aşağıdakiler için de alınması gerekli tedbirleri içerir:

a) Var olan doğum oranının ve bebek ölümlerinin düşürülmesi ile çocukların sağlıklı gelişmelerinin sağlanması;
b) Çevre sağlığını ve sanayi temizliğini her yönüyle ileriye götürme;
c) Salgın hastalıkların, yöresel hastalıkların, mesleki hastalıkların ve diğer hastalıkların önlenmesi, tedavisi ve kontrolü;

yüksek standartlar”ın sunulmasından bahsedilerek devlete pozitif bir eylemde bulunma yükümlülüğü getirilmiştir. Aynı madde de çevre sağlığının geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını düzenleyerek sağlık hakkı ile çevre sağlığı arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmiştir.

Avrupa Sosyal Şartı’nda da sağlık hakkı 11. maddede düzenlenmiştir.¹²⁴ Sağlık hakkının uygulanmasında sorunların azaltılması amacıyla işbirliğinin önemi vurgulanmıştır.

Avrupa Birliği Temel Haklar Birliği 35. maddesinde sağlık hakkı düzenlenerek koruyucu sağlık hizmetlerinin öneminden bahsedilmiştir.¹²⁵

İnsan Hakları ve Biyotıp sözleşmesinin 3. maddesinde de sağlık hakkıyla ilgili bir düzenlemeye yer verilmiştir.¹²⁶

Alma Ata Bildirgesi sağlık hakkı ile ilgili düzenlemeye yer vermiştir. Temel Sağlık Hizmetleri Uluslararası Konferansı sonucunda imzalanan bildirge sonucunda sağlık standartlarını iyileştirmeye yönelik hedefler ve ilkeler belirlenmiştir (Sargutan, 2004, s:70). Bunun yanında koruyucu önlemler almanın önemi vurgulanmıştır. Bu anlamda Alma Ata Bildirgesi sağlık hakkının tarihsel gelişimine olumlu katkı sağladığı söylenebilir.

d) Hastalık halinde her türlü sağlık hizmetinin ve bakımının sağlanması için gerekli şartların yaratılması”.

¹²⁴ Avrupa Sosyal Şartı’nda ise, 11. madde: “1-Sağlığın bozulmasına yol açan nedenleri olabildiğince ortadan kaldırmak;

2-Sağlığı geliştirmek ve sağlık konularında kişisel sorumluluğu artırmak üzere eğitim ve danışma kolaylıkları sağlamak;

3-Salgın hastalıklarla yerleşik mevzii ve başka hastalıklar olabildiğince önlemek; üzere tasarlanmış uygun önlemler almayı taahhüt ederler.” şeklinde bir düzenleme getirmiştir.

¹²⁵ Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi’nde ise 35. madde: “Sağlık Hizmetleri” başlığı altında: ”Herkes, ulusal yasalar ve uygulamalarda belirtilen şartlar çerçevesinde koruyucu sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkına ve tıbbi tedaviden yararlanma hakkına sahiptir. Bütün Birlik politikaları ve faaliyetlerinin tanımlanmasında ve uygulanmasında yüksek düzeyde bir insan sağlığı koruması sağlanmalıdır” şeklinde düzenlenmiştir.

¹²⁶ İHBTS, md. 3 “Taraflar, sağlıkla ilgili ihtiyaçları ve kullanılabilir kaynakları göz önünde tutarak, kendi yargı yetki alanları içinde, uygun nitelikteki sağlık hizmetlerine eşitlikçi erişimi sağlamak üzere uygun önlemleri alacaklardır” şeklinde düzenlenmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü BM çatısı altında yer alır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 1948'te ilan edilen anayasasıyla birlikte sağlık hakkı uluslararası alanda ilk kez tanınmaya başlamıştır. Bu anlamda bunu bir milat olarak kabul edebiliriz. Dünya Sağlık Örgütü'nün kurulma amaçlarından biri de sağlık hakkının gelişmesine katkı sağlayarak herkesin ulaşılabilir ve mümkün olan en yüksek standartlarda sağlık hizmetine ulaşması için çalışmalar yürütmektir (Yıldız ve Turan, 2010, s:40).

5.2.3. Bir İnsan Hakkı Olarak Sağlık Hakkı

1215 tarihli Magna Carta, 1689 Yargı Güvenceleri (Bill of Rights), 1776 Amerikan Bağımsız Beyannamesi ve 1789 Evrensel İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi insan haklarının gelişiminde önemli belgelerdir.

Sosyal haklara 20. yüzyılın başlarında yapılan birçok anayasada da rastlanabilir.¹²⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrası bu konuda uluslararası ve ulusal gelişmeler artarak devam etmiştir. 1948'de İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve ardından ikiz sözleşmeler imzalanmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin imzalanması da onu izlemiştir.

Sağlık hakkı¹²⁸ insan haklarından biridir. Sağlık hakkını incelemeye hak kelimesini inceleyerek başlayabiliriz. Hak kelimesi, bir şey yapmaya yetkili olmak ya da bir şeyi talep edebilmek anlamlarına gelmektedir. Diğer insanlar da hakkını kullanan bu bireye saygı göstermek zorundadırlar. Ioanna Kuçuradi'ye göre¹²⁹ her

¹²⁷ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise 1917 Meksika Anayasası, 1918 ve 1924 Sovyet Anayasaları ve 1919 Weimar Anayasası sosyal hakların geniş ölçüde tanındığı anayasa örnekleridir.

¹²⁸ BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 25. maddesi ise: "Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır." ifadesine yer vermiştir (İHEB, 1948; madde 25).

¹²⁹ Tek tek insan hakları, insan onurunun pratikteki gerektirdikleridir. Bütün kişilerden insanın değerini –evrendeki yerini– koruyan bir muameleyi diğer bütün kişilere göstermelerini talep ederler.

hakkı insan hakkı olarak tanımlayamayız. İnsan hakları insanın varolan potansiyelini geliştirmesine olanak tanıyan haklardır. Buna göre insan hakları insan onurunun korunmasını amaçlamaktadır.¹³⁰

İnsan hakları insanın hak ve özgürlüklerin genel adıdır. İnsan haklarının pozitif hukukta tanınmaması onun olmadığını göstermez (Tanör, 1994, s:14).

Sosyal haklar insanın toplumdaki statüsünü düzenleyen insan haklarının bir parçasıdır (Algan, 2007,s:26). İnsan haklarının gelişiminde devletin müdahalesini sınırlandırarak bireylerin özgürlük alanını genişletmek amaçlanmıştır. Özgürlüklerin elde edilmesinden sonra sadece ekonomik olarak güçlü burjuva sınıfı bu haklardan fayda sağlamıştır. Sanayi devrimiyle birlikte oluşan işçi sınıfı hak aramaya başlamıştır. Daha önce aristokrasiye karşı hak mücadelesinin benzeri bu kez burjuvaziye karşı yapılmıştır. Zira bu hakların belgelerde düzenlenmesi tek başına bu hakkın kullanılabilirliği sağlamamıştır (Algan, 2007, s:36).

Uluslararası sözleşmelerle devlet kendini sağlık hakkı lehine kısıtlamış olmaktadır. Devlet insan haklarına saygılı olabileceği gibi en büyük ihlal eden kişi olarak da karşımıza çıkabilir. Bu nedenle öncelikle iç hukuk yoluyla insan hakları korunmalıdır (Algan, 2007, s:79).

İnsan hakları teorisi gereği insanların sırf insan olmak sıfatıyla doğuştan birtakım haklara sahip olduğu belirtilir. Bu haklar dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilemezdir¹³¹(Kapani 1987 s.17).

¹³⁰ Kaynak:<https://oggitto.com/icerikler/Ioanna-kucuradi-nin-Insan-haklari-felsefesine-giris/64640> (Erişim Tarihi: 04.10.2022)

¹³¹ Viyana Bildirisi ve Eylem Programı'na göre, “Bütün İnsan Hakları evrenseldir, bölünmezdir birbiriyle bağımlıdır ve birbiriyle ilişkilidir. (Bkz. [http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(symbol\)/a.conf.157.23.en](http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(symbol)/a.conf.157.23.en))

İnsan hakları özelliği gereği bir bütündür. Biri diğerinden üstün olmadığı gibi aralarında bir hiyerarşi ilişkisi de kurulamaz. Birbiriyle yakın bağlantılı olarak ilişki içindedirler.¹³² Birinin ihlali durumunda diğerinin gerçekleşme ihtimali de teklikeye girmektedir (Gemalmaz, 2010, s:1567).

İnsan hakları yatay ilişkilerde olduğu gibi dikey ilişkilerde de insana bir koruma sağlamaktadır. İnsan hakları insanın kendini gerçekleştirmesine yardımcı araçlardır. Sağlık hakkının tanınması insanın kendini gerçekleştirmesine olanak vererek, insan onurunun korunmasını sağlar.

İnsan hakları, kendi içinde incelenmesini kolaylaştırmak amacıyla Profesör Karel Vasak tarafından kuşaklara ayrılmıştır. (Vasak, 1977, s:29) İnsan hakları bir bütündür. Bu sıralama haklar arasındaki önem sıralamasını belirlemez. (Şahin, 2010, s:718) Sağlık hakkı ikinci kuşak arasında sayılırken, çevre hakkı üçüncü kuşakta yer alan bir hak türüdür. Üçüncü kuşak hakların içerisinde gelişme hakkı ve barış hakkı da yer almaktadır. Dayanışma hakları olarak da anılan bu haklar son oluşan hak kategorilerinden biridir. Yeni gelişmelerle birlikte dördüncü kuşak haklardan da bahsedilmeye başlanmıştır. Buradan insan haklarının dinamik bir yapısı olduğunu görebiliriz.

İnsan haklarına dair diğer bir sınıflandırma Jellinek tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırma negatif statü hakları, aktif statü hakları ve pozitif statü hakları şeklindedir. Sağlık hakkı bu sınıflandırma da pozitif statü haklarının içinde yer alır. Devletin, sağlık hakkını gereğinin yerine getirilmesinde pozitif bir edim yükümlülüğü vardır. Sağlık sistemini kurup hastaneleri inşa etmek ve sosyal

¹³² Limburg İlkeleri para. 3: “İnsan hakları ve temel özgürlükler birbirinden ayrılmaz ve karşılıklı olarak bağımlı olduğundan, gerek medeni ve siyasi hakların, gerekse ekonomik, sosyal ve kültürel hakların uygulanması, geliştirilmesi ve korunmasına eşit derecede ihtimam gösterilmeli ve ısrarla önem verilmelidir”.

güvenlik sitemini kurmak bunların arasındadır (Üzeltürk, 2012 s:7-9).

Diğer bir sınıflandırma ise konularına göre yapılmış olup kişisel haklar, siyasal haklar ve sosyal ve ekonomik haklar olmak üzere üç grupta toplanır (Algan, 2007, s:45). Sağlık hakkı sosyal ve ekonomik haklar kategorisinde yer almaktadır.

Yapılan bu sınıflandırmalar insan haklarının incelenmesini kolaylaştırdığı için kullanılmaya devam etmektedir. İkinci kuşak haklar, pozitif statü haklarına karşılık gelmektedir (Algan, 2007, s:45).

Sağlık hakkının¹³³ ikinci kuşak hakların içinde sosyal bir hak olduğundan bahsetmiştik. Buna bağlı olarak devlete pozitif bir edim yükümlülüğü yükler. Ama bunun yanında devletin sağlık hakkına yönelik negatif yükümlülüğü,¹³⁴ koruma ve saygı gösterme yükümlülüğü de bulunmaktadır¹³⁵ (Temiz, 2014, s:169).

Herhangi bir hakla ilgili olarak söyleyebiliriz ki bu haklara yönelik devletin bazı yükümlülükleri vardır. İlki saygı duyma yükümlülüğüdür. Devletin, hakkın kullanılmasına karışmama ve engel olmama gibi bir yükümlülüğü vardır. İkincisi

¹³³ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri Mary Robinson'a göre “ sağlık hakkı sağlıklı olma hakkı demek değildir; yoksul ülkelerin kaynakları olmadığı halde pahalı sağlık servisleri kurmaları demek de değildir. Sağlık hakkı hükümetlerin ve yöneticilerin mümkün olan en kısa zamanda herkesin ulaşabileceği ve yararlanabileceği bir sağlık sistemini kuracak politikalar ve eylem planları ortaya koymalarını gerektirir.

¹³⁴ “Sağlık hakkı, sağlıklı olmak hakkı şeklinde anlaşılmalıdır. Sağlık hakkı(nın) (...) özgürlük boyutu, bir kimsenin, cinsiyet ve üreme özgürlükleri de dahil olmak üzere, kendi sağlığı ve vücudunun kontrolünü elinde bulundurması, işkence, rızaya dayanmayan tıbbi ve deneysel müdahaleler gibi müdahalelere tâbi olmamasını içermektedir. Hak boyutu ise, insanların ulaşılabilir en yüksek sağlık standardından eşit şekilde faydalanmasına olanak tanıyan bir sağlık sistemine sahip olma hakkını içermektedir (14 Sayılı Genel Yorum, Para. 8).”

¹³⁵ ESKHK’de 14 No’lu Genel Yorumu’nda devletlerin sahip olduğu yükümlülükler bakımından bu tip bir ayrıma gitmiştir. Nitekim Komite uyarınca “Tüm insan hakları gibi sağlık hakkı da taraf Devletlere üç türde ya da düzeyde yükümlülük yüklemektedir: saygı duyma, koruma ve yerine getirme (gerçekleştirme) yükümlülükleri.”(para. 33)

devletin koruma yükümlülüğü vardır ve bireylere yönelik toplumdaki diğer kişiler tarafından gelebilecek tehlikeleri engellemekle yükümlüdür. Üçüncüsü ise devletin, hakkın yerine getirilmesinde bazı pozitif edim yükümlülüklerine sahip olmasıdır. Sağlık hakkı yapılan sınıflandırmaya göre sosyal ve ekonomik haklar kategorisinde yer aldığından devletin bu alanda eylemini gerektirmektedir.

İkinci kuşak hakların özelliği dolayısıyla devlet bir edimde bulunmakla yükümlüdür. Bireyler devletten bu hakkın gereğinin yerine getirilmesini talep edebilirler (Uygun, 2000, s:23-27). Anayasa'nın 65. maddesinde devletin mali imkanları ölçüsünde sorumlu olacağı dile getirilmiştir. Bazı yatırımlar büyük mali kaynaklara sahip olmayı gerektirebilmektedir (Erdoğan, 2004, ss.153-159). Fakat bu devleti sorumluluktan kurtarmaz. Aşamalı bir şekilde hizmetlerin gerçekleştirilmesi amaçlanmalıdır.¹³⁶

Literatürde sosyal hakların program hükümler ve şartsız hükümler şeklinde iki gruba ayrıldığını savunan görüşler bulmak mümkündür. Buna göre program hükümler belli amaçlar ortaya koyarken şartsız hükümler devlet için bağlayıcı özelliğe sahiptir (Kapani, 1993, s:124).

Devlet sağlık hakkına saygı göstermeli ve onu korumalıdır fakat aynı zamanda hakkın gereğini yerine getirecek eylemlerde bulunmalıdır (Algan, 2007, s:82-91).

Devlet sağlık hakkına erişimi engellememelidir. Sağlık hakkı ile ilgili olarak halka bilgi verilmelidir. Devlet faaliyetleri dolayısıyla çevrenin kirletilmesinden

¹³⁶ ESKHK 3 No'lu Genel Yorum, para. 9.'a göre, "Hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlama yükümlülüğü, taraf Devletlerin, hakları hayata geçirmek üzere mümkün olan en hızlı şekilde harekete geçmelerini gerektirir. Bu, hiçbir koşulda, Devletlerin, hakları tam olarak hayata geçirme çabalarını belirsiz bir süre için erteleme hakkına sahip oldukları anlamında yorumlanamaz. Aksine, tüm taraf Devletlerin, Sözleşme ile üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirmek için derhal harekete geçme yükümlülükleri vardır."

kaçınmalıdır. Bunlar sağlık hakkının saygı gösterme yükümlülüğü kapsamındadır (Ertan, s:71-74).

5.2.4. Sağlık Hakkının Kapsamı

Sağlık hakkı ve sağlık hizmetleri ilgili düzenlemelere Türk hukukunda rastlamak mümkündür. Anayasal gelişim izlendiğinde Osmanlı Devleti'nde 1876 Kanun-i Esasi ile başlayıp sonrasında 1921, 1924, 1960, 1982 Anayasalar yapılmıştır. Kanuni Esasi'de canın ve ırzın dokunulmaz olduğu, işkencenin yasaklandığı ve yaşam hakkından bahsedilmiştir. 1921 Anayasası kurtuluş savaşının koşulları nedeniyle sağlık hakkından bahsedilmemiştir. 1924 Anayasasından kişi hak ve özgürlükleri yer alırken sosyal ve ekonomik haklar yer almamıştır. 1961 Anayasasındaysa sosyal¹³⁷ ve ekonomik haklara yer verilmiştir.¹³⁸ 1982¹³⁹ Anayasası¹⁴⁰ 'nda sağlık hakkı 'sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı' olarak düzenlenmiştir.

Sağlık hakkı sağlıklı olma isteğiyle birlikte gerektiği durumda sağlık hizmetlerinden faydalanmayı da içermektedir. Sağlık hakkından mahrum birinin diğer haklarını kullanabilmesi mümkün gözükmemektedir. Sağlık hakkı insanın

¹³⁷ Ayrıca 48. Maddede: "Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkı sağlamak için sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilatı kurmak ve kurdurmak devletin ödevlerindendir." ifadesi yer almaktadır (T.C.1961 Anayasası, 1961: madde 48)

¹³⁸ Sağlık hakkı, 1961 Anayasası'nın 49. maddesinde şöyle ifade edilmiştir. Maddeye göre; "Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır".

¹³⁹ Bahse konu Anayasa Mahkemesi Genel Sağlık Sigortası kararında; "Anayasa'nın 65. maddesindeki: "Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir." hükmü değerlendirildiğinde, genel sağlık sigortalısı kişinin bazı giderlerinin karşılanmasında belirli hastalıklara ödeme yapılmaması ya da bazılarında belli oranda ödeme yapılması devletin mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yasakoyucunun takdirindedir." şeklinde ifade edilerek devletin bu konudaki yükümlülüğü sınırlandırılmıştır (Anayasa Mahkemesi, 2011: E.2008/56, K.2011/58).

¹⁴⁰ 1982 Anayasası'nın 60. maddesinde; "Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet bu güvenliği sağlayacak gerekli önlemleri alır ve teşkilatı kurar." denilmektedir (T.C. 1982 Anayasası, 1982: madde 60).

insan olarak dünyaya gelmesi nedeniyle sahip olduğu haklardandır, bu nedenle vazgeçilemez ve devredilemez bir özelliğe sahiptir.

Bir hukuk devletinde kişinin temel hak ve hürriyetleri güvence altına alınmıştır (Özbudun, 2011, s:123). Tarihsel olarak baktığımızda liberal devletlerde bireylerin teorikte haklara sahip olmaları gerçek hayatta bir anlam ifade etmediğinin fark edilmesiyle birlikte sosyal devlet kavramı ortaya çıkmış ve devlete vatandaşlara yönelik minimum bir yaşam standardı için gerekli olan edim yükümlölükleri getirmiştir. Sosyal hakların tanınması diğer hakları kullanmamızı kolaylaştıracaktır (Kaboğlu, 2011, s:99).

Anayasada 56. maddede herkesin “sağlık hakkı” ve “sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkı” güvence altına alınmıştır. Bu devlete eylemde bulunmak ve bu hakkın gereğini yerine getirmek konusunda pozitif bir yükümlölük yüklemektedir. Sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi ve yönetilmesi Sağlık Bakanlığı’nın görevidir.

Sağlık hizmetleri koruyucu sağlık hizmetleri ve tedavi edici sağlık hizmetleri ve rehabilite edici sağlık hizmetleri olmak üzere temelde üçe ayrılır. Koruyucu sağlık hizmetleri de kendi içinde çevreye yönelik ve insana yönelik koruyucu sağlık hizmetleri olarak ikiye ayrılır. Çevreye yönelik koruyucu hizmetler, çevre sağlığını olumsuz yönde etkileyebilecek etkenleri ortadan kaldırmak, çevrenin kirlenmesi öncesi aşamada önlem almak ve çevrenin iyileştirilmesi olarak açıklanabilir (Akdur,1998,s:10-12). Yukarıda çevre hukukundaki ilkeler anlatılırken önleme ilkesinden bahsedilmişti. Faaliyetin durdurulması ve eski halin iadesi gibi yaptırım türleri de açıklanmıştı. Burada da görebildiğimiz üzere sağlığın korunması ile çevre hakkı arasında çok yakın bir ilişki olduğunu ve birbirini etkilediğini görebilmekteyiz.

Devletin görevi sadece tedavi edici sağlık hizmetleri sunmak değil aynı zamanda koruyucu sağlık hizmetlerini sunarak zarar meydana gelmeden onu

önleyebilmektir. Bu nedenle çevreyi kirleten faaliyetlere yönelik gerekli önlemlerin alınıp, yaptırımların uygulanmasını talep ederken çevre hakkının yanı sıra sağlık hakkına da başvurulabilir.

Sağlık hakkı ile yaşam hakkı birbiriyle sıkı bağlarla bağlıdır (Metin, 2017). Bu haklar temel insan haklarındandır ve insanın insan olmasından dolayı öznesi herkestir. Etnik köken, ırk, din, cinsel yönelim gibi sebeplerden dolayı kimseye bu konuda ayrımcılık yapılamaz.¹⁴¹ Sağlık hizmetlerine ulaşması engellenemez (Yüksel, 200, s.19-35). Ayrıca Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması İçin Uluslararası Sözleşme sağlık hakkını ve sağlık hizmetlerine ulaşma hakkına yönelik ayrımcılığı 5. maddede düzenleyerek yasaklamıştır.¹⁴² Buna ek olarak sağlık hizmetinin verilmesinde cinsiyete dayalı bir ayrımcılıkta yasaklanmıştır.¹⁴³ Sadece pozitif ayrımcılık kapsamında kadınlara, yaşlılara, engellilere ve çocuklara bazı olanaklar tanınabilir.

¹⁴¹ EKSHS'nin 2/2. maddesi “Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen hakların ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından herhangi bir ayrım gözetilmeksizin uygulanmasını taahhüt ederler.” hükmünü içermektedir. Bu hüküm açık bir şekilde sağlık hakkı da dâhil olmak üzere Sözleşme’de yer alan tüm hakların herkese uygulanacağını açıkça ortaya koymaktadır (Limburg İlkeleri, para. 42.).

¹⁴² Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması İçin Uluslararası Sözleşmesi’nin 5. maddesi: "Sözleşme'nin 2 nci maddesinde sayılan temel yükümlülüklerle uygun olarak, Taraf Devletler her şekliyle ırk ayrımcılığını yasaklamak ve ortadan kaldırmak ve ırk, renk ya da ulusal veya etnik köken ayrımı yapmaksızın, özellikle aşağıdaki haklardan yararlanmada herkesin kanun önünde eşitlik hakkını garanti altına almak yükümlülüğünü üstlenirler....iv) Sağlık, tedavi, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetlerden yararlanma hakkı..."

¹⁴³ ESKHK'nin “ Bütün Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Kullanılmasında Erkeklere ve Kadınlara Eşit Haklar Sağlanması” Başlıklı 16 No’lu Genel Yorumu uyarınca da, “ Taraf Devletler, Sözleşmenin 12. Maddesine göre, herkesin mümkün olan en yüksek seviyede fiziksel ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olma hakkını tam olarak gerçekleştirmek amacıyla çeşitli tedbirler almakla yükümlüdürler. Kadınların ve erkeklerin eşit olarak sağlık bakım hizmetlerine erişimlerini ve bu hizmetlerden yararlanmalarını kısıtlayan hukuki ve diğer engellerin ortadan kaldırılması, 3. Maddenin 12. Madde ile ilişkisinden doğan asgari bir yükümlülüktür.” (ESKHK 16 No’lu Genel Yorum, para 29).

Kişinin maddi ve manevi varlığını korumak en temel haklarından biridir. Sağlıklı olmak hasta olmama halinin yanında ruhsal ve sosyal yönden de tam bir iyilik halini ifade etmektedir. Şehirde yaşamak, kirli havayı solumak, yeşil alanların yok olması, trafik gürültüsü ve sağlıklı ve doğal ürünlere ulaşamamak insanı stresli ve ruhsal yönden depresyona eğilimli biri haline dönüştürebilmektedir. Bu nedenle sağlıksız bir çevrede yaşamak ve toprağın, suyun ve havanın kirletilmesi insanın maddi ve manevi yönden gelişimine negatif bir etkisi olacağına şüphe yoktur. Bu nedenle sağlık hakkının, maddi ve manevi varlığı koruma hakkını da içerdiği söylenebilir.

Hakkın sahibi olan özne konumunda olanlar hakkın aktif sujesi iken, hakkın ileri sürülebileceği muhatap hakkın pasif sujesini oluşturmaktadır (Algan, 2007, s:76). Sağlık hakkı da her hak gibi bazı sınırlara sahiptir (Kalabalık, 2009, s:295).

Sosyal haklar insanın onurlu ve insanca bir hayat sürmesinin güvencesidir. İdare bu konuda varolan eşitsizlikleri gidermek için önlemler almakla yükümlüdür. Sağlıklı bir çevrede yaşamak, temiz suya erişmek¹⁴⁴, sağlık hizmetlerine ulaşabilmek sosyal haklardan bir kaçıdır ve anayasayla güvence altına alınmıştır.¹⁴⁵

Sosyal devlet kavramı sanayileşme sonrası hayatımıza giren bir kavramdır. Devletin uyguladığı politikalar ile sosyal ve ekonomik hayata yön vermesidir. Toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlikler nedeniyle oluşan zayıf sınıfın insan onuruna bir hayat sürmesini sağlamak amaçlanır (Bilen, 2002, s:112). Genel

¹⁴⁴ ESKHK'nin vermiş olduğu 15 No'lu Genel Yorum dikkat çekici olup buna göre: "Taraflar Devletler, doğal su kaynaklarına zararlı madde ve patojenik (hastalık yapan) mikropların bulaşmasının önlenmesini sağlanmalıdır. Aynı şekilde taraflar Devletlerin, su ekosistemlerinin insanların yaşam alanları için bir tehlike oluşturacak şekilde hastalık taşıyıcı zararlılara bir yaşam ortamı oluşturduğu durumlarla mücadele etmesi ve bu durumları izlemesi gerekmektedir (para. 8)".

¹⁴⁵ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://sosyalhaklardenegi.org/hakkimizda/> (Erişim Tarihi:26.03.2023)

sağlık sigorta sistemi bunu sağlamanın yöntemlerinden biridir. Anayasa 56. maddede devletin genel sağlık sigortası kurmakla yükümlü olduğu düzenlenmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin devletin bu yükümlülüğünü vurguladığı kararları mevcuttur.¹⁴⁶

Sosyal devlet ile sosyal güvenlik hakkı birbiriyle ilişkilidir (Araslı, 2015, s. 375). Sosyal güvenlik hakkı anayasayla güvence altına alınmıştır.¹⁴⁷ Anayasa'nın 60. maddesinde bu hakkın yerine getirilmesi için devletin pozitif yükümlülükleri vurgulanmıştır. Sosyal devlet anlayışında, devlet insan onurunu koruyucu ve her insanın insanca bir hayat sürmesini sağlayan bir takım pozitif eylemlerde bulunur. Devlet bu eylemlerini gerçekleştirirken belli bir katkı payı tutarı isteyebilmektedir. Bu durum hakkın kullanılmasına engel olmaz. Anayasa Mahkemesi'nin bu yönde vermiş olduğu kararlar mevcuttur.¹⁴⁸

İnsan haklarını, bu hakların ortaya çıktığı dönemin koşullarından ayrı düşünemeyiz. Sağlık hakkının tanınması ile sosyal devlet anlayışının ortaya çıkışı aynı dönemlere rastlar. Küreselleşme ile devletler arasındaki ticaretin artması ve sınırların kaybolması ile birlikte ekonomik kar ve kalkınma hedefi ekonomik olarak güçlü olanlarla güçsüz olanların arasındaki eşitsizliği derinleştirmiştir. Tarihsel

¹⁴⁶ Anayasa Mahkemesi, E: 2013/89, K: 2014/116, T: 03.07.2014: "Kişilere sağlanan anayasal güvencelerin yaşama geçirilebilmesi için devlet tüm çalışanlara sosyal güvenlik hakkını sağlamak ve bunun için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Bu yükümlülüğün yerine getirilmesi sonucu en önemli değer olan insanın sağlığı ve dolayısıyla yaşam hakkı etkili bir şekilde korunmuş olacaktır. Sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkının gerçekleştirilmesinde çok önemli bir araçtır. Sağlık hakkı, insanların sağlıklarının korunması, hastalandıklarında iyileşmeleri, tıbbi bakım görebilmeleri ve tedavi edilebilmeleri için Devletin sağladığı her türlü imkândan yararlanma hakkıdır. Sağlık hakkı, insanların doğuştan kazandıkları vazgeçilemez ve devredilemez haklarının başında gelmektedir"

¹⁴⁷ 1982 Anayasası'nın 60. maddesine göre: "Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar".

¹⁴⁸ AYMK, E: 2005/52, K: 2007/35'e göre, "Sosyal Devlet ilkesi gereğince sağlık hizmetlerinden herkesin faydalanmasının gerçekleştirilebilmesi ve sürdürülebilmesi, sunulan hizmete bazı durumlarda katkı yapılmasını zorunlu kılabilir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinden herkesin yaygın ve eksiksiz olarak faydalanma amacını gerçekleştirmek için sunulan hizmete katkı sağlanmasını öngören kuralın, sosyal devlet ilkesiyle bağdaşmadığı ileri sürülemez."

olarak incelediğimizde de şehirler arasındaki etkileşimin artmasıyla halk sağlığını etkileyen pandemi riski ortaya çıkmıştır.

Küreselleşme ile birlikte insanların birbiriyle iletişim artmıştır. Bu insanlar arasındaki bağılılık ve etkileşim, insanlığı bir bütün olarak görmemizi sağlar (Aktel, 2003, d:7). Güçlü şirketler sınırlarını ve yatırımlarını genişleterek daha da güçlü ve zengin hale gelmektedirler. Öyle ki bazı şirketlerin yıllık karları bir devletin milli gelirini aşabilmektedir.

Sağlık hizmetini kamu hastaneleri verebildiği gibi özel hastaneler de verebilmektedir. Bazı özel hastane masrafları öyle yüksek olmaktadır ki burada amaçlanan sağlık hizmeti vermekten çok kar kazanmaktır. Bu da sağlığın alınıp satılabilen bir meta değere dönüşmesine neden olmaktadır. Küreselleşmenin bu etkisi sağlık hakkı gibi sosyal hakların da içinin boşaltılmasına yol açmaktadır (Doğan, s.113). Kapitalist sistem de küreselleşmenin hızına ivme kazandırmaktadır. Küreselleşme toplum içindeki sosyal adaletsizliğin derinleşmesine neden olmaktadır. Sağlık hizmetlerinde de özelleşmeler son yıllarda artmaktadır. Bu durum hastaya müşteri olarak bakılmasına neden olmaktadır. Bu da sağlık hakkının ruhuyla bağdaşmamaktadır.

Yukarıda da vurgulandığı üzere devlet piyasadaki yerini küçülterek sağlık hizmetleri alanını özel kurumlara bırakma eğilimi göstermektedir. Sağlık hizmetleri masrafları herkesin ulaşabileceği düzeyde olmadığından insanlar kamu hastanelerine yönelmek durumunda kalmaktadırlar. Bu durum kamu hastanelerine olan talebi artırarak randevu almanın zorlaşmasına neden olmaktadır. Bunun sonucu olarak da sağlık hizmetinin kalitesi düşmektedir. Halbuki daha önce de bahsedildiği üzere devletin görevi bireylere “mümkün olan en yüksek sağlık hizmetini” sunmaktır. Halbuki devlet kamu harcamalarını bu alanda kısarak bir tercih yapmaktadır. Bu da

sağlık hakkının gereğinin yerine getirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durumdan en fazla etkilenecek grup ise yaşlılar, yoksullar, engelli ve yoksul bireylerdir (Yıldız, 2008, s:32-32).

Devletler kaynaklarını kullanırken tercihlerde bulunmaktadırlar. Bu tercihlerinin çoğunun altında ekonomik kalkınma ve büyüme endişesi yatar. Daha önce çevre hakkından bahsederken vurgulamaya çalıştığımız gibi devlet sadece ekonomik büyümeye odaklı eylemlerde bulunmamalıdır. Biz doğanın bir parçası olduğumuz gibi çevre de hepimizin ortak varlığıdır. Aynı durum sağlık hakkı ve sağlık hizmetlerinin dağıtılması durumunda da geçerlidir. Devletin sağlık hizmetlerine yönelik harcamalardan kaçınarak sağlık hizmetlerinin kalitesinin düşmesine neden olmaktadır. Sağlık hakkı en temel hakkımız olan yaşam hakkıyla yakın bir ilişki içindedir. Sağlık hakkı tehlikeye girdiğinde diğer hakların gerçekleşme ihtimali de ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle sağlık hizmetlerini yerine getirirken en son teknolojiyi takip etmek gerekmektedir ve yaşanan güncel gelişmelere göre sağlık hizmetlerinin kalitesi de artırılmalıdır. Sağlık hakkı ertelenemez yerine getirilmesi geciktirilemez. Anayasa Mahkemesi'nin de bu yönde vermiş olduğu kararlara rastlayabiliriz.¹⁴⁹ Ekonomik kar ve büyüme her zaman ilk tercih edilen seçenek

¹⁴⁹ Bu hususta Türk Anayasa Mahkemesi'nin E: 2004/114 sayılı kararında sağlık hizmetlerinin diğer kamu hizmetlerin farklılığını ve sağlık hizmetlerinde kalitenin önemini şu ifadelerde gözler önüne sermiştir: "Sağlık hizmetleri nitelikleri gereği diğer kamu hizmetlerinden farklıdır. Sağlık hizmetinin temel hedefi olan insan sağlığı sorunu, ertelenemez ve ikame edilemez. Bilime dayalı olması gereken tanı ve tedavi metotlarının insan yararına sürekli yenilik ve gelişme göstermesi, hizmet kalite ve beklentilerini çağın koşullarına yaklaştırmayı gerektirmektedir. Bu yönüyle sağlık hizmetleri, kendi iç dinamikleri ve nitelikleri gereği üretilmesi ve halk yararına sunulmasında özel sektörün kazanç, rekabet ve büyüme dinamiklerinden yararlanacak türdeki hizmetlerdendir. Bu çerçevede, artan sağlık hizmeti talebini en doğru şekilde karşılamak, yüksek sermaye grubuna dahil sürekli yenilenen teknoloji elde etmek ve cihaz ekipman-sigorta-bakım-yenileme maliyetlerini minimize etmek, birden çok kuruma ortak hizmet alanı yaratmak, yetersiz ve kısıtlı kalifiye insan gücü kaynağını değerlendirerek hizmette etkinlik ve verimlilik sağlamak, değişen şartlara ve ihtiyaca göre hizmet planlama ve sunumunu yapmak, yerinde sağlık hizmeti sunarak gereksiz hasta transferi ve beraberinde getireceği sosyal sorunlara son vermek, kaynak kullanımı kontrollü, kaliteyi yükselten, maliyeti düşüren etkin, süratli, kesintisiz bir sağlık hizmeti sunmak, gereksiz bina ve cihaz alımının önüne

olarak görülse de insan hakları temelinde çevre ve sağlık hakkının korunmasına ve gerçekleştirilmesine yönelik eylemlerin artması gerekmektedir. Sağlıklı bireylerden oluşan sağlıklı bir topluma ancak böyle ulaşabiliriz.

Devletin sağlık hakkı konusunda pozitif edim yükümlülüğü olduğundan bahsettik. Devletin sağlık hizmetlerini sunması bir lütuf olarak halka yansıtılmamalıdır. Sağlık hizmetlerini sunmak anayasaya göre devletin pozitif edim yükümlülüğüdür. Bu nedenle bu hizmetten faydalanmak ayrımcılık yapılmadan herkesin en temel hakkıdır.

5.2.5. Sağlık Hakkı ile Çevre Hakkının Birbiriyle İlişkisi

Çevre hakkı insanın en temel hakkı olan yaşam hakkı¹⁵⁰ ile de yakın bir ilişki içerisinde. Bunun dışında sağlık hakkıyla da yakın bir ilişki içindedir. İkinci kuşak haklar sosyal eşitlik düşüncesi üzerinde yükseldiğinden yasa koyucunun hakları sadece hukuk kurallarında yazmış olması sosyal eşitliğin sağlanması için tek başına yeterli değildir (Aybay ve Çelik, 2022, s:108).

Çevre hakkı Anayasanın Temel Haklar ve Ödevler bölümünün Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler adlı üçüncü kısımda düzenlenmiştir. Çevre hakkı bir dayanışma hakkı olmasına rağmen sosyal bir hak olan sağlık hakkı ile birlikte düzenlenmiştir.

geçmek, kurumlar arası işbirliği ve halkın sosyal memnuniyetini arttırmak sağlık hizmetleri yönünden Devlet için bir kamusal zorunluluk ve sosyal devlet olmanın gereğidir.”

¹⁵⁰ Anayasa'nın 17. maddesi: “Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbî deneylere tâbi tutulamaz. Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tâbi tutulamaz” şeklinde düzenlenmiştir.

Sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama hakkını yakından incelersek 3 farklı insan hakkını içinde barındırdığını görebiliriz. Bunlar yaşama hakkı¹⁵¹, sağlık hakkı ve çevre hakkıdır. İnsan haklarının bütünlüğü ilkesi gereği bu haklar birbiriyle bağlantılıdır. Biri olmazsa diğerinin gerçekleştirme imkanı kalmamaktadır. Yaşam hakkının varlığından bahsedebilmek için sağlıklı olmak ve sağlıklı bir çevrede yaşıyor olmak gerekmektedir. Bu olmadığında diğer haklar da bundan etkilenir ve diğerlerinin gerçekleşme şansı kalmaz. İnsanlar doğal çevrenin bir parçasıdır. Sağlıksız bir doğal çevre, içindeki diğer canlı ve cansız varlıkları olumsuz edileceğinden insan da bu durumdan olumsuz yönde etkilenecektir.

Sağlık hakkı, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi¹⁵² tarafından sağlık hizmetlerine erişimin yanı sıra sağlıklı bir çevrede yaşama, yeterli beslenme ve temiz suya erişim gibi kriterleri de kapsamına alan daha geniş bir açıklama yapmıştır (Ssenyonjo, 2009, s:324-325).

Temiz suyun, ekilebilir verimli bir toprağın ve gerekli doğal koşulların olmaması veya bozulmuş olması, yetersiz ve sağlıksız beslenme gibi durumların

¹⁵¹ Sağlık hakkı ile yaşama hakkı arasındaki bağlantı Türk Anayasa Mahkemesi'nin kararlarında da vurgulanmıştır. Yüksek Mahkeme bir kararında “Kişilerin kutsal olan can ve sağlığının korunmasının en önemli bir ödev olarak Anayasakoyucu tarafından devlete verilmiş” bir yükümlülük olduğunu vurgulayarak sağlık hakkı ve yaşam hakkı arasındaki bağlantıyı dile getirmiştir (AYMK, E: 1990/28 K:1991/11T:02.05.1991)

(Bakınız, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=936&content=).

¹⁵² Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin 14 No'lu Genel Yorumuna göre: “...sağlık hakkı ulaşılabilecek en yüksek sağlık standardının gerçekleşmesi için gerekli olan birçok faaliyet, mal, hizmet ve şartlardan yararlanma hakkı şeklinde anlaşılmalıdır.” (para. 9) “Komite, 12. maddenin 1. paragrafında tanımlanan sağlık hakkını, zamanında ve uygun sağlık hizmetinin yanı sıra, güvenli ve içilebilir suya, yeterli temizliğe, güvenli gıdaya, beslenme ve konuta, sağlıklı yerleşim koşullarına ve çevresel koşullara, cinsel sağlık ve üreme de dâhil olmak üzere sağlıkla ilgili eğitim ve bilgiye sahip olma şeklinde geniş olarak yorumlamaktadır.” (para. 11) Komite'ye göre bu ve diğer hak ve özgürlükler, sağlık hakkının ayrılmaz unsurlarına işaret etmektedir (Bkz. ESKHK, 14 No'lu Genel Yorum, para. 3).

sonucunda insanlar sağlığını ve hatta yaşamını kaybedebilir. Çevre sağlığının koruyucu önlemlerle korunması tedavi edici sağlık hizmetlerine gerekliliği azaltacaktır. Bu nedenle tedavi etmeye odaklandığımız kadar korumaya ve önlemeye de kaynak ayrıldığında sistem kendiliğinden olumlu yönden ilerleyecektir. Bu nedenle var olan anlayışın değiştirilerek kaynakların bu yönde harcanması sağlık hakkını koruduğu ve geliştirdiği ölçüde çevre hakkına da pozitif anlamda katkısı olacaktır. Kişinin sağlıklı yaşama hakkının korunması, dış kaynaklı kirlilikten korunabilmesi ve temiz su ve gıdaya erişimi olmasıyla birlikte mümkün görünmektedir (Kalan, 2022, s:44).

İnsan Hakları Komisyonu'nun 1966'da sağlık hakkıyla ilgili bazı amaçları koymuştur¹⁵³. Bunlardan biri de çevrenin kirletilme tehlikesine karşı koruyucu önlemler almayı gerektirmektedir.

Çevre hakkında olduğu gibi sağlık hakkında da bireylerin haklarının farkında olup onları talep edebilmeleri için bu konuda bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Devletin bu konuda da halkı eğitme yükümlüğü olduğu söylenebilir.

5.2.6. Sağlık Hakkının Önemi

Sağlıklı olmak tam olarak bir iyilik halini yansıtır. Sağlık hakkı birçok diğer hakla da yakın bir ilişki içindedir. Sağlıklı olmak insanın diğer haklarını kullanmasına olanak sağlamaktadır. İşini kaybetmiş veya iş arayan bir birey için bu süreç sürekli baskı altında ve depresif bir şekilde hayatına devam etmesine sebep

¹⁵³ Bu hedeflere göre; “Modern çevrenin yaratmakta olduğu tehlikelerden doğacak hastalık ve kazalara karşı, her bir bireyin maksimum derecede korunma hakkı olmalıdır. Sosyal, ekonomik, coğrafi ve diğer sınırlılıklara karşı, her bireyin temel tıbbi bakım alma, tanı, tedavi ve rehabilitasyon hizmeti aşamalarından sürekli yararlanma ve bu yönde güvenlikte olma hakkı olmalıdır. Her bir bireyin yaşam güvenliğini ve üretken yaşamı hızlandıran yeteneklerini geliştirecek maksimal ölçüde fırsatlara sahip olma hakkı vardır. Sağlığa ilişkin tüm girişimler bireyin saygınlık ve bütünlüğüne önem vererek, özen göstererek uygulanmalıdır .

oluyorsa bu durumun onun sağığını etkilediğine şüphe yoktur. Aynı şekilde başka bir ülkeye iltica etmeye çalışırken çok tehlikeli yollardan seyahat etmek zorunda kalan bir bireyin sağık hakkı ile birlikte yaşam hakkının da tehlikeye düştüğü belirtilebilir. Aynı şekilde işkenceye maruz kalan bir bireyin sağık hakkının da ihlaldinden söz edilebilir.

Birey toplumun bir parçasıdır. Bireylerin sağığı toplumun sağığını da etkilemektedir. Daha yakın bir zamanda yaşadığımız Covid-19 pandemisinin bireylerin tek tek hasta olmasının yanı sıra tüm dünyayı etkileyen küresel bir pandemi şekline dönüşmüştür. Bu durum toplum sağığıyla bireylerin sağığının karşılıklı bir şekilde birbirini etkilediğini göstermektedir. Sağıklı bireyler sağıklı bir toplumun inşasında yapıtaşdır. Bireylerin sağıklı bir çevrede yaşamak için sorumluluk almalı ve işbirliğine hazır olmalılardır.

Çin’de ortaya çıkıp daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemi ilk vaka 17.01.2020 tarihinde tespit edilmiştir.¹⁵⁴ Virüs canlı hayvan pazarında ortaya çıkmıştır. Bölgeden diğer şehirlere ve bölgelere seyahat eden insanlar aracılığıyla çok kısa sürede dünyaya yayılmıştır. Bu salgın dolayısıyla çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Çin yetkilerinin durumu Dünya Sağık Örgütüne geç bildirmeleri nedeniyle daha kısa içinde önlem almayı engellemiştir. Bunun üzerine Dünya Sağık Örgütü 2020 yılının mart ayında bu salgını küresel bir pandemi olarak dünyaya ilan etmiştir.¹⁵⁵

Bu durumun halk sağığı tehdit etmesi üzerine birçok devletler alarm durumuna geçerek olağanüstü hal ilan etmiştir. Seyahat kısıtlamaları getirilmiş ve karantina uygulamalarına başvurulmuştur. Birçok sektör çalışmadığı için küçülmeye veya işyerini kapatma yoluna gitmişlerdir. Ekonomik sıkıntılar baş

¹⁵⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bakınız. (<https://www.cnbc.com/2020/01/24/chinas-hubei-province-confirms-15-more-deaths-due-to-coronavirus.html>) (Erişim Tarihi:03.03.2023)

¹⁵⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bakınız. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-mediabriefing-on-covid-19---11-march-2020> (Erişim Tarihi:03.03.2023)

göstermiştir. Ekonomik küçülmeye gidilmiştir. Okullarda ve üniversitelerde yüz yüze eğitime ara verilerek eğitime online olarak devam edilmiştir. Hastanelerdeki yoğunluk artmış ve varolan hastanelerin kapasitesi yetmez hale gelmiştir. Bu durum hastaların sağlık hizmetlerine erişimini zorlaştırdığından devlet sağlık hakkının gereği olan edim yükümlülüğünü yerine getirmekte zorlanmıştır. Sağlık çalışanları pandemiyle mücadele etmek durumunda kaldıklarından bu salgın dolayısıyla enfekte olan veya yaşamını kaybeden birçok sağlık çalışanı olmuştur (Kılıç, 2021, s:25).

Çevre sağlığını koruyacak koruyucu önlemler alınmadığında yukarıdaki örnekte görüleceği üzere bunun sonuçları çok büyük olabilmektedir. Çevre sağlığının bireylerin sağlığıyla bununda halk sağlığıyla doğrudan bir ilişkisi vardır. Bunu görmezden gelmek ve gerekeni yapmamak çok büyük kayıplara neden olabilmektedir. Ekonomik büyüme ve kalkınma amacıyla her şeyin yapılması mümkün görülürken, çevre sağlığının korunması için gerekli önlemlerin alınmaması bütün ekosistemi etkilemiştir. Çevre birbirinden ayrı parçalardan oluşmaz, sınırları yoktur ve bir bütündür. Ekosistemin bir köşesinde meydana gelen bir durum diğer köşesinde etkilemektedir. Marshall McLuhan'ın "küresel köy"¹⁵⁶ kavramı günümüz gerçekliğiyle örtüşmektedir.

Covid-19 dönemi sırasında aşının bulunmasıyla ülkelere dağıtılmaya başlanmıştır. Aşılanma oranı gelişmiş ülkelerde daha fazlayken gelişmemiş ülkeler de bu aşıya erişimin oranı düşük kalmıştır. Böylece hastalıklardan korunmak için koruyucu önlemlerin başında gelen aşının dağıtımında ekonomik kalkınma başat faktör olmuştur.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://www.pratolye.com/kucuk-bir-dunya-global-village-kuresel-koy-nedir> (Erişim Tarihi:06.04.2023)

¹⁵⁷ Daha fazla bilgi için bakınız. <https://tr.euronews.com/2021/01/09/dso-den-uyar-zengin-devletler-yuzunden-yoksul-ulkeler-covid-19-as-s-na-ulasam-yor> (Erişim Tarihi:06.04.2023)

Sağlıklı ve yeterli beslenme sağlıklı olma hali için gerekli olan bir unsurdur. Günümüzde çevrenin kirletilmesi ve verimli tarım arazilerinin yerleşime açılması sonucunda üzerinde tarım yapılabilecek olan topraklar azalmaktadır. Bunun yanı sıra toprağın ve suyun sanayi atıkları ve diğer nedenlerle kirletilmesi sonucu o topraklarda yetişen ürünler de insan sağlığına zararlı hale gelmektedir. Bu nedenle günümüzde organik tarım bir sektör haline gelmiştir ve talebin fazlalığı nedeniyle ürünlerin fiyatı da artmaktadır. Bu nedenle yoksul insanlar için bu sağlıklı ürünler erişilebilir olmaktan çıkmaktadır.

5.2.7. Sonuç Olarak

Bu yüksek lisans tezinde konunun sağlık hakkıyla ilgili öne sürülmesinin arkasındaki neden çevre hakkının sağlık hakkına içkin olmasındandır. Sağlık hakkı kapsamında havanın, suyun ve toprağın kirletilmesinin önlenmesi, beslenme hakkı, su hakkı, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı gibi unsurlar yer almaktadır. Bunlar sağlanmadığı zaman sağlık hakkı ihlal edileceği gibi aynı zamanda çevre hakkının ihlali de gündeme gelmektedir. Bu durum insan haklarının özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Sağlık hakkının uluslararası metinlerde düzenlenmeye başlaması çevre hakkından çok daha öncedir. Zaman geçtikçe yeni hak tanımları yapılmakta ve bunlar çeşitlenmektedir. Dünyada diğer ülkelerde çevre hakkı anayasalarda yer almaya başlamıştır. Doğa her gün kirletilmeye ve zarar görmeye devam ederken, su kaynakları tükenirken ve ormanlar yok olmaya devam ederken bu duruma engel olmak için daha etkili hukuksal düzenlemeler yapılmalıdır.

Çevre hukukunun gelişimi çevrenin kirlenmesi ve bunun insan sağlığını etkilemesiyle paralel bir gelişme göstermiştir. Ülkelerin sanayileşme ve gelişme yarışında birbirleriyle rekabet ederek daha fazla ekonomik büyüme ve kalkınma hedefleri çevrenin bozulmasına ve kirlenmesine neden olmuştur. Çevrenin bedava bir sermaye girdisi olarak algılanarak bilinçsizce kullanılması ve sömürülmesi çevrenin kendini yenileyebilme gücüne zarar vermiştir. Çevrenin kirlenmesi toprağın, suyun, havanın ve ekosistemin kirlenmesi anlamına gelmektedir. Bu ekosistemin içinde yaşayan canlı ve cansız varlıklar bu kirlenme nedeniyle zarar görmektedir. Bu, bazı türlerin yok olmasına ve biyolojik çeşitliliğin azalmasına sebep olur. Biyolojik çeşitliliğinin zarar görmesi doğadaki dengeyi bozulması günümüzde karşı karşıya geldiğimiz iklim krizinin nedenlerindendir.

Çevre hukukunda iki bakış açısı vardır. Bu bakış açıları hukuki düzenlemeleri etkilemektedir. Bunlardan biri insan merkezli bakış açısıyken diğeri doğa merkezli bakış açısıdır. Çevreye dair düzenlemelerin insan yaşamını etkilediği ölçüde yapılması çevrenin bir bütün olarak korunmasına engel olmaktadır. İnsan çevrenin bir parçasıdır. Onun dışında veya üstün bir varlık değildir. Çevrenin bir değer olarak görülüp buna yönelik düzenlemeler yapılması çevre hukukunun bütünsel korunması için önemlidir.

Çevre hukukunda birçok genel ilke vardır. Bu ilkeler mevzuatta da düzenlenmiştir. Önleme ilkesi, ihtiyat ilkesi, sürdürülebilirlik ilkesi, kirlenme yasağı bu ilkelerden bazılarıdır. Çevre hukukunda amaç önlemler olarak kirlenme meydana gelmeden onu önleyebilmektir. Diğer yandan kirlenme meydana geldikten sonra bunun telafi çok güç ve hatta imkansız olabilmektedir. İhtiyat ilkesi kapsamında bazen bilimsel belirsizlikler olabilir. Bu durumlarda çevrenin korunmasına öncelik verilmelidir. ÇED uygulaması buna güzel bir örnektir. ÇED ile faaliyet başlangıcı öncesi gerekli bilimsel çalışmaların yapılarak çevreye vereceği zararın hesaplanması

ve alınacak önlemlerle birlikte bu zararın minimum düzeye indirilmesi hedeflenir. Eğer faaliyetin çevreye zararı minimum seviyeye indirilemiyorsa ÇED olumsuz kararı alınarak bu faaliyetin başlamasına izin verilmez. ÇED olumlu kararı verilse bile süreç burada sona ermez. ÇED yapılıp bitirilen bir işlem değil bir süreçtir. Faaliyetin devamında idarenin gerekli denetimleri yapma yükümlülüğü vardır. Denetimler sonucunda önlemlerin alınmadığını ve ÇED’e uygun olarak faaliyetin devam etmediği tespit edildiğinde faaliyet durdurulabilir veya sonlanabilmektedir.

Çevre hukuku genç bir hukuk dalı olarak bu alanda yaşanan gelişmelerin tarihi çok eskiye gitmemektedir. Çevre, bir değer olarak benimsenip ilgili hukuksal düzenlemeler aracılığıyla korunması gereklidir. 1972 yılında yapılan Stockholm Konferansı uluslararası alanda çevre hukuku alanında yapılan ilk düzenleme olduğundan önemli bir yere sahiptir. Çevre hukukunda yaşanan uluslararası gelişmeler ulusal hukukları da etkilemiştir. Günümüzde çoğu devlet anayasal düzeyde çevre hakkını tanımıştır. Türk Anayasası’nın 56. maddesinde bu konuda ‘sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı’ olarak bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenleme sağlık, yaşam ve çevre hakkının birbiriyle yakın ilişkisini göstermektedir ve birinin ihlali diğerlerinin kullanılmasını da engellemektedir.

Çevre hukukunda yaşanan uluslararası gelişmeler doğrultusunda 1983 yılında Çevre Kanunu yürürlüğe girmiştir. Kanunda çıkarılması öngörülen ÇED Yönetmeliği ise 10 yıl aradan sonra 1993 yılında ancak yürürlüğe girebilmiştir. Bu ikisi arasında bu kadar uzun zaman olması siyasi bir tercih olarak değerlendirebiliriz. Çünkü bu arada geçen sürede faaliyete başlayan işletmeler ÇED denetiminden muaf olarak denetimden geçmemiştir. Bu da çevrenin korunmasına negatif bir etki olarak değerlendirebiliriz. Günümüze kadar olan süreçte gerek Çevre Kanunu gerekse ÇED Yönetmeliği birçok değişiklik geçirmiştir. Bu değişikliklerde amaçlanan bazı faaliyet alanlarına yönelik ÇED muafiyeti sağlanmasına yöneliktir. Bu konuda idarenin

ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı önceleyen bakış açısını görebilmekteyiz. Halbuki olması gereken açısından baktığımızda önemli olan sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde çevrenin korunup gerekli denetimlerin yapılması ve gelecek kuşakların sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını tehdit etmemektir.

Çevre hakkı dolayısıyla kişilerin bilgi ve belgelere ulaşabilme, çevresel konularda katılım ve idari ve yargısal başvuru hakları vardır. İdare kişilerin bilgi ve belge taleplerini karşılamakla yükümlüdür. Zira bilgi sahibi olmadan diğer iki hakkı kullanabilmekte mümkün gözükmemektedir. Katılım hakkı çevresel demokrasinin geliştirilmesi adına önem arz etmektedir. Halk kararın alınma aşamasında düşüncelerini ifade edip katılabildiğinde sonucunda alınan kararların halk tarafından benimsenmesi daha kolay olarak kararların meşruiyeti artmaktadır.

Kişiler çevre kirliliği konusunda idari ve yargısal yollara başvurarak gerekli önlemlerin alınmasını ve yaptırımların uygulanmasını talep edebilir. Yargısal başvuruda karşı taraf genellikle idare olduğundan davalar idari yargıda görülür. İdarenin düzenleme, denetleme ve gözetleme yükümlülüğü dolayısıyla sorumlu tutulabilir. Hakkın öznesi herkes olmasına rağmen dava ehliyeti konusunda özel şartlar düzenlenmiştir. Yargı organları iptal davalarında özel dava ehliyetinin varlığının tespitinde menfaat ihlalini incelerken, tam yargı davalarında kişisel bir zararın meydana gelmesi aranır. Bu düzenlemeyle amaçlanan idareyi dava tehdidi altında tutmayı engelleyerek idari istikrarın sağlamasıdır. Fakat öncelik çevre lehine olmalıydı. Bu özel şartlar bazı durumlarda mahkemeye erişimi engelleyerek başvuru yollarını tıkamaktadır.

Hukuksal düzenlemelerin amacına ulaşması için caydırıcılık unsuru taşıması gerekmektedir. Aksi halde uygulamada etkisi çok fazla hissedilmeyecektir. Doğadaki diğer varlıklarında hak öznesi olarak tanınması ve korunması zamanın gereğidir. Yol, köprü, baraj yapımı gibi nedenlerle doğanın katledilmesine ve kültürel ve tarihi

değerlerin tahrip edilmesine izin verilmemelidir. Çünkü çevresel değerlerin korunmasında ve gelecek kuşaklara aktarılmasında insanlığın menfaati vardır. Bu menfaat diğer menfaatlerden üstte tutulmalıdır ve bu pozitif hukuka aktarılmalıdır.

Çevrenin daha etkili korunması ve geliştirilmesi için bu konuda uzman hukukçulardan oluşan ihtisas mahkemelerin kurulması gerekmektedir. Böylece alanında uzman hukukçuların vereceği kararlarla hızlı sonuca ulaşılarak çevre hukukundaki önleme ilkesi hayata geçirilecektir.

Yargı kararlarının geciktirilmeden uygulanmasını sağlayacak önlemlerin alınması ve idarenin keyfi davranmasını engelleyecek caydırıcı yaptırımların uygulanması çevrenin korunması ve geliştirilmesinde önem arz etmektedir.

Çevre hakkı insanın sağlık ve yaşam hakkına doğrudan etki eder. Sağlıksız bir çevrede insanın yaşaması ve beslenmesi beklenemez. Hatta bu olumsuz çevresel koşullar insanın sağlığını etkileyip onu hasta yapabilir hatta ölümüne sebep olabilir. Bu nedenle insanın insana yaraşır bir hayat sürebilmesi için sağlıklı bir çevrede olması şarttır. Çevre hakkı olmaksızın diğer haklardan faydalanmak mümkün değildir. İnsan hakları kavramının bütünlüğü ilkesine göre insan haklarından birinin ihlali diğerinin kullanılmasını da imkansızlaştırır. Bu bakımından çevre ve insan hakları arasında kopmaz bir ilişki olduğu görülür. 1982 Anayasası'nda çevre hakkı sağlık hakkı ile birlikte düzenlenmiştir.

Çevre hakkı çoğu zaman insan merkezli (antroposentrik) bir yaklaşımla ele alınmıştır. Yeni gelişmelerin ışığında artık ekoloji merkezli (ekosentrik) çevre hakkından bahsedilmeye başlanmıştır. Çevreyi insan için değil hak öznesi olarak çevrenin korunmasından söz edilmektedir.

Dönemin koşulları gereği çevre hakkı dünya genelinde 1970'lerden itibaren anayasalara konu olmaya başlamıştır. Anayasa madde 65¹⁵⁸ maddede, devletin görevleri arasında bir sıralama yapılmıştır. Fakat çevre hakkının özelliği nedeniyle devlet çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda herkesle birlikte yükümlü olduğundan mali imkanları öne sürerek görevini yapmaktan kaçınmaz.

Dünyada ekolojik anayasacılık uygulamalarında Bolivya¹⁵⁹ ve Ekvador¹⁶⁰ öncü ülkeler olmuşlardır. Bu anayasalar doğayı merkeze alırlar. İnsan da diğer canlılar gibi doğanın bir parçasıdır. Doğanın da kendini yenileme hakkını ona tanıyarak çevre hakkına daha kapsamlı ve bütünsel bir bakış açısıyla yaklaşmış oluruz. İnsan kendi neslini devam ettirmeye çalışırken diğer canlı türlerinin neslini tehlikeye atması çevresel adalet anlayışına aykırılık oluşturacaktır. Bu nedenle çevrenin korunmasında aktif rol almalı ve sorumluluk sahibi olmalıdır. Çevresel değerlerin korunması insanlığın ortak menfaati gereğidir.

¹⁵⁸ Anayasa madde 65: “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.”

¹⁵⁹ https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf (Erişim Tarihi: 27.03.2023)

¹⁶⁰ https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021?lang=en (Erişim Tarihi: 27.03.2023)

ÖZET

Maddi Hukuk ve Usul Hukuku Bağlamında Çevreyi İlgilendiren Faaliyetlerden Doğan Sorumluluğun Sağlık Hakkı ile İlişkili Öne Sürülmesi

Üçüncü kuşak insan haklarından biri olarak değerlendirilen çevre hakkı anayasanın 56. maddesinde güvence altına alınmıştır. Bu maddeye göre sorumluluk sadece devlete değil vatandaşlara da yüklenmiştir. Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamak temel bir insan hakkıdır. Sağlık hakkı ve yaşam hakkıyla da ilişkilendirilebilir. Günümüzde korunması gereken alanların kirletilmesi ve yaşanmaz hale gelmesi sıkça medyada gündeme gelmektedir. Çevrenin kirletilmesinin küresel ısınma gibi küresel çapta sonuçları gelecek kuşakları da etkileyecektir. Bu yüksek lisans tezinde idarenin faaliyet izni vermesi sonucunda hukuka uygun olarak faaliyetlerini sürdürenler de dahil olmak üzere çevreye ve sağlığa olumsuz etkisi bulunan eylemler/faaliyetler sağlık hakkı bakımından, sorumluluk ve usul hukuku bakış açısıyla incelenmiştir. Faaliyet kavramı üretim, tüketim ve hizmet faaliyetlerini kapsamaktadır. Faaliyetin başlaması, denetimi ve son bulması çevre hukuku çerçevesinde ele alınmıştır. Çevreyi kirletenlerin zararı tazmin sorumluluğu da uygulamadaki örnekler vasıtasıyla incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Hakkı, Sağlık Hakkı, Çevrenin Korunması, Kirlilik, Hukuki Sorumluluk

SUMMARY

Claiming Responsibility Arising from Activities Concerning the Environment in the Context of Substantive Law and Procedural Law in Relation to the Right to Health

The right to environment, which is considered as one of the third generation human rights, is guaranteed under Article 56 of the Constitution. According to this article, the responsibility is placed not only on the state but also on citizens. Living in a healthy and balanced environment is a fundamental human right. It can also be associated with the right to health and the right to life. Today, pollution of areas that need to be protected and making them uninhabitable are frequently on the agenda in the media. The global consequences of environmental pollution, such as global warming, will also affect future generations. In this master's thesis, actions/activities that have a negative impact on the environment and health, including those that continue their activities in accordance with the law as a result of the administration's issuance of activity permits, are examined in terms of the right to health, from the perspective of liability and procedural law. The concept of activity covers production, consumption and service activities. The commencement, supervision and termination of activities are analyzed within the framework of environmental law. The liability of environmental polluters to compensate for damages is also analyzed through examples in practice.

Keywords: Right to Environment, Right to Health, Protection of the Environment, Pollution, Legal Responsibility

KAYNAKÇA

- ABDÜLHAKİMOĞULLARI E, SEZER Ö, AKPINAR M (2022). Küresel Ulusal ve Yerel Düzeyde Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkının Gelişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(14): 61-88.
- AKYÜZ E (2015). Çevre Sorunları ve İnsan Hakları İlişkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (15): 427-436.
- AKDUR R (1998). Çağdaş Sağlık Hizmetleri Kavramları, Bu Kavramlara Etki Eden Dinamikler. Halk Sağlığı. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Antep A.S. Tıp Kitapları ve Bilimsel Yayınlar, No. 26.
- AKTEL M (2003). Küreselleşme ve Türk Kamu Yönetimi, Ankara: Asil.
- ALGAN B (2007). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması. Ankara: Seçkin Hukuk Yayınevi.
- ALICA S (2011a). Çevresel Etki Değerlendirmesinin Yargı Kararları Çerçevesinde İrdelenmesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(3):97-130.
- ALICA S (2011b). Çevre Denetiminde İdarenin Sorumluluğu. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15(4): 87-119.
- ALTIPARMAK C (2014). Çevresel Konularda Halkın Hukuki Süreçlere Katılımı Önündeki Engeller. *EMO İzmir Şubesi*, 29-31.
- ARABACI A(2014). Kent ve Çevre Davalarında Ehliyet ve Menfaat Sempozyumu Açılış Konuşması. Kent ve Çevre Davalarında Ehliyet ve Menfaat, Yayına Hazırlayan: TOPRAK, Musa, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayını.
- ARASLI U (2015). Anayasa Mahkemesi İptal Kararları Açısından Anayasal İlke ve Kavramlar. Ankara:Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- ATAPATTU S (2002). The Right to Healthy Life or the Right to Die Polluted?: The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law. *Tulane Environmental Law Journal*, 16(1):65-126.

ATAY E E (2018). İdari Yargılama Hukuku, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

AYBAY R, ÇELİK DEMİRHAN B (2022). İnsan Hakları Hukuku. İstanbul: Der Yayınevi.

AYDIN A (1998). Türkiye'de Ormanlardan Yararlanmanın Hukuksal Esasları. İ. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

AYDIN G(2008). Maden İdare Hukukumuzun Ana İlkeleri ve Temel Müesseseleri (Mevzuat ve Yargı Kararları Işığında Eleştirel Bir Yaklaşım Denemesi), Lamure, İstanbul.

AYDIN A (2022). Çevrenin Korunması ve Geliştirilmesinde Hukuksal Araçlar. Ankara: Adalet Yayınevi.

AYDIN Y (2021). Nesiller Arası Adalet Probleminin J.Rawls'un Adalet Kuramı Temelinde İncelenmesi. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, **6**(1): 81-100.

AYKUL Ö (2021). Ekolojik Hukuk (Eko-Hukuk) Çevre Hukuku. Ankara: Seçkin Hukuk Yayınevi.

BALCI M (2022). Çevre Ceza Hukukunun İdari Bağlılığı. *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*. (<https://doi.org/10.26650/JPLC2022-1080498>) (Erişim Tarihi:25.12.2022)

BAŞAR D (2021). Çevreyi Kirletenin Sorumluluğunun Hukuki Niteliği ve Çevre Sorumluluk Hukukunda Sorumluluk Sebeplerinin Yarışması. *TAAD*, **12**(46):145-170.

BAYKAN B G (2012). Kitap İncelemesi:Ekolojik Anayasa. *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, **20**(1): 251-254.

BELLİ A (2022). AB'ye Tam Üyelik Sürecinde Türk Çevre Politikası Geçmiş-Bugün Gelecek. Bursa: Dora Yayınevi.

BERBEROĞLU A (2009). Kent ve Çevre Davalarında Kamu Yararı Kavramı ve Uygulanmayan Mahkeme Kararları. Ankara Barosu Yayınları, s. 16-22.

BİLGİLİ M Y (2015).Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **6**(2): 563-584.

BİLGİLİ MY (2017). Ekonomik, Ekolojik ve Sosyal Boyutlarıyla Sürdürülebilir Kalkınma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, **10** (49):559-569.

- BİLEN M (2002). Piyasa Ekonomisinde Devletin Değişen Rolü: Refah Devleti Ekseninde Bir Analiz (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BİLİR F, HAMDEMİR B (2011). Çevre Hakkı ve Uygulaması. *International Conference on Eurasian Economies*, s:143-149.
- BUDAK S (2010). Avrupa Birliği Direktiflerinin Türkiye’de Uygulanması Çevre Hukuku Açısından Bir Bakış. *YUHFD*, 7(2): 39-53.
- ÇAĞLAYAN R (2009). Risk İlkesi Gereğince İdarenin Kusursuz Sorumluluğu Bağlamında Sosyal Risk İlkesi, *Gazi Üniversitesi Sorumluluk ve Tazminat Hukuku Sempozyumu*, 452-455.
- ÇAĞLAYAN R (2017). İdari Yargı Kararlarına Karşı Başvuru Yolları (Fransa - Türkiye: Mukayeseli Bir Deneme). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ÇANAKÇIOĞLU M (2011). Çevre Perspektifleri İnsan ve Çevre. İstanbul: Derin Yayınları.
- CAVKAYTAR Ö, SOYER U, ŞEKEREL B E (2013). Türkiye’de Hava Kirliliğinden Kaynaklanan Sağlık Sorunları. *Hava Kirliliği Araştırmaları Dergisi*, 2:105 – 111.
- ÇINARLI S (2018). İdari Yargılamada İstinaf ve Bölge İdare Mahkemeleri, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ÇİÇEK E (2012). İnsan Hakkı Olarak Çevre ve Çevre Hukukuna Hakim Olan Bazı İlkeler. *TBB Dergisi*, 103: 351-370.
- ÇİFTÇİOĞLU C T (2012). Yaşama Hakkı. *TBB Dergisi* 103:137-168
- DEMİR E (2006). İnsan Hakları Bağlamında Evrensellik ve Kültürel Rolativizm Çatışması. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DEMİRAL B, EVİN H. Türkiye’de Çevre Politikalarının Gelişiminin Çevresel Etki Değerlemesi Yönetmeliği Üzerinden Değerlendirilmesi. (<https://i-sem.info/PastConferences/ISEM2014/ISEM2014/papers/B2-ISEM2014ID9.pdf>) (Erişim Tarihi:26.12.2022)

- DİKMEN A Ç (2019). Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği'nin Türkiye'nin Çevre Politikasına Katkısı. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, **15**:535-541.
- DİNÇ G (2008). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine göre Çevre ve İnsan, Ankara: *TBB Yayınları*.
- DOĞAN S, TÜZER M (2011). Küresel İklim Değişikliği ile Mücadele:Genel Yaklaşımlar ve Uluslararası Çabalar. *Sosyoloji Konferansları*, **44**:157-194.
- DOĞRU O, NALBANT A (2012). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar. Filiz Kitabevi.
- DOLU O, BÜKER H, ULUDAĞ Ş (2012). Türk Ceza Adalet Sisteminin Caydırıcılık Kapasitesine İlişkin Eleştirel Bir Değerlendirme. *AUHFD*, **61**(1):69-106.
- DURU B(2014).Yeni ÇED Yönetmeliğinin Anlamı.
<http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/Duru%20CED%20Yonetmeliği%20.pdf>
(Erişim Tarihi:21.03.2023).
- DUYMAZ E (2012). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Çevrenin Korunmasına Katkısı. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, **47**:121-160.
- ENGİN B (2010). İklim Değişikliği ile Mücadelede Uluslararası İşbirliğinin Önemi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, **2**:71-82.
- ERDEM M S, YENİLMEZ F (2017). Türkiye'nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Sürecinin Değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, **4**(2):91-119
- ERDOĞAN M (2004). Anayasal Demokrasi, Ankara, 153-159.
- EREN F (2020). Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Ankara: Yetkin Yayınevi. s:516-721.
- ERHÜRMAN T (2011). Çevre Davalarında Menfaat İhlali: Danıştay ve KKTC Yüksek İdare Mahkemesi Kararları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *AUHFD*, **60** (3):447-484.
- ERTAN B (2004). 2000'li Yıllarda Çevre Etiği Yaklaşımları ve Türkiye . *Yönetim Bilimleri Dergisi*, **2**(1): 93-108.

GEMALMAZ M S (2010). Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, İstanbul: Legal Yayıncılık.

GLASS S M (2002). Sustainability and Local Government, *Local Environment*, **7** (1):97-102.

GÖKALP ALICA S S (2018). Çevrenin Korunmasına İlişkin İptal Davalarında Kişisel Menfaat Kavramı. *TBB Dergisi* **139**:165-220.

GÖKALP S S (2022). Çevre Sorunları, Devletin Pozitif Yükümlülüğü ve İdarenin Sorumluluğu. *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, **17** (38):267-300.

GÖKPINAR M (2015). Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması .*TBB Dergisi* **120**: 11-72.

GÖZÜBÜYÜK A Ş (2016). Yönetmel Yargı, Ankara:Turhan Kitabevi.

GÖZÜBÜYÜK A Ş, TAN T (1999). İdare Hukuku İdari Yargılama Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi.

GÜDÜK Z (2017). Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu. *TBB Dergisi* **130**:187-224.

GÜL İ (2014). Danıştay Kararlarında Kamu Yararı Kavramı. *Ankara Barosu Dergisi*, **2**:535-550

GÜNDAY M (2013). İdare Hukuku. Ankara: İmaj Yayınevi. 369-385

GÜNDAY M (2022). İdari Yargılama Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi.

GÜNEŞ A M (2010). Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, **14**(1):299-333.

GÜNEŞ A M (2012). Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme. *İÜHFM*, **70** (1):83-114.

GÜNEŞ A M (2013). Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: **17-18**, Sayı: 26-27-28-29,s:25-40.

GÜNEŞ A M (2021a). Çevre Hukuku. Ankara: Adalet Yayınevi.

GÜNEŞ A M (2021b). Ulusal ve Uluslararası Çevre Hukukunun Temel İlkeleri. *Haklar ve Araştırmalar Derneği*.

GÜNEŞ F (2016). İYUK Madde 28/4 Değişikliği:Yargı Kararlarının İdare Tarafından Uygulanmaması ve Çözüm Önerileri. *TAAD*, 7(28):103-128.

GÜRSELER İ G (2008). İnsan Hakları, Çevre, Anayasa. *TBB Dergisi*,199-208.

GÜVEYİ Ü (2018). 1982 Anayasası Kapsamında Çevre Hakkının Karşılaştırmalı Kısa Bir Tahlili. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 24(2):633-659.

HATİPOĞLU M (2016). Çevrenin Korunmasında İdari Yaptırımların Caydırıcılık Açısından Değerlendirilmesi. *YBHD* 1:77-118.

İNAN A (1996). Sayıştay'da İçtihatları Birleştirme. *Amme İdaresi Dergisi*, 12: 73-85.

JELİN E (2000). Towards a Global Environmental Citizenship?, *Citizenship Studies*, 4 (1) :47-63.

KABOĞLU İ (1988-1989). Çevre Hakkı Üzerine (Bir Danıştay Kararının Düşündürdükleri).*İnsan Hakları Yıllığı*, TODAİE Yay 10-11.

KABOĞLU İ (1996). Çevre Hakkı. Ankara: İmge Yayınları.

KABOĞLU İ (2002). Özgürlükler Hukuku. Ankara: İmge Kitabevi.

KABOĞLU İ. Ö, YANCI ÖZALP N (2021). Çevre Hakkı. İstanbul: Tekin Yayınevi.

KALABALIK H (2009). İnsan Hakları Hukuku, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

KALABALIK H (2019). İdari Yargılama Usulü Hukuku, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

KALAN Ş B (2022).Türk Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Sağlık Hakkı. KTO Karatay Üniversitesi. Hukuk Yüksek Lisans Tezi.

KANADOĞLU K, BOZKURT K (2021). Uluslararası Hukuk, Avrupa Birliği Düzenlemeleri, AİHM İçtihatları ve AYM Kararları Kapsamında Sağlık Hakkı. İstanbul: On İki Levha Yayınevi.

- KAPLAN G (2011). Danıştay Kararları ve İlgili Özel Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde İdari Yargıda Ehliyet ve Husumet. *İÜHFİM*, **69**(1):349-390.
- KAPANİ M (1986). Kamu Hürriyetleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını.
- KAPANİ M (1987). İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları. İstanbul.
- KARABIÇAK M, ARMAĞAN R (2004). Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, **9** (2):202-228.
- KARAKOÇ A G (2004). Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım. Marin, Mehmet C. ve Uğur Yıldırım (Ed.), Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, Beta Yayınları, Yayın No: 1483, İstanbul, s. 59-72.
- KARATAŞ ULUSOY C (2019). Çevresel Etki Değerlendirme Sürecinde Çevre- Ekonomi İkilemi. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, **1**(1):58-82.
- KARAVELİOĞLU C (1999). İdari Yargılama Usulü Knunu. Akçaabat: Toprak Matbaası.
- KAYAER N (2019). Atık ve Artıklarla Çevrenin Kasten Kirletilmesi Suçu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, **21**(1):139-203.
- KAYPAK Ş (2012). Çevre Hukukunun Ulusal ve Uluslararası Boyutları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **10**: 205-242.
- KAYPAK Ş (2013). “Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi”. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **31**:17-34.
- KELEŞ R, HAMAMCI C (1998). Çevrebilim, Ankara: İmge Yayınevi.
- KENT B (2011). İdari Yargıda Mahkeme Kararlarının Uygulanmasını Güçlendirici Alternatif Mekanizma Olarak Zorlayıcı Para Cezası. *Ankara Barosu Dergisi* **4**:45-66.
- KILIÇ M (2021). Pandemi Döneminde Sosyal Haklar, Sosyal Hakların Sosyo-Legal Dinamiği. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- KILIÇ S (2001). Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi Üzerine Bir İnceleme. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(2):131-149.
- KIŞLALIOĞLU M, BERKES (2002) F, Ekoloji ve Çevre Bilimleri, İstanbul:Remzi Kitabevi, s.321
- KONUK SOMMER B (2019). Türk Hukukunda Çevre Hakkının Bireysel Başvuru Yoluyla Korunması. *YBHD*, 4(2):169-188
- KÖK A (2012). Türkiye’deki Çevresel Etki Değerlendirmesi Çalışmaları Uygulamalarında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Aksaray Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- KURTOĞLU O (2007). Dünyada Doğayı Koruma Hareketinin Tarihsel Gelişimi ve Günceloyutları. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 59-76.
- KUZU B (1996). Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkının Gelişim Süreci. *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 20: 143-152.
- KUZU B (1997). Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- MARANGOZ M (2003). Yeşil Pazarlama ve İşletmelerin Yeşil Pazarlama Anlayış ve Uygulamalarının Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma, Basılmamış Doktora Tezi, T.C.Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- MARTUZZI, M., -Tickner, J (2004). “Introduction: The Precautionary Principle: Protecting, Public Health, the Environment and the Future of Our Children”, The Precautionary Principle: Protecting, Public Health, the Environment and the Future of Our Children Ed. (M. Martuzzi and J. Tickner), WHO. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0003/91173/E83079.pdf (ErişimTarihi: 29.12.2022)
- MEMİŞ E (2015). Çevre ve Çevre İdare Hukuku. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- MENGİ A. (1998). Çevre Koruma Yöneltileri, İlkeleri ve Araçları. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 7(3). 65-71.
- OĞUZMAN K, SELİÇİ Ö, OKTAY ÖZDEMİR S (2009). Eşya Hukuku, İstanbul: Filiz Kitabevi.

- ÖĞUZMAN, BARLAS (2014). Medeni Hukuk. İstanbul: Vedat Kitapçılık. 64-104.
- OLGUN H, IŞIK V (2017). Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı ve Türk Hukukundaki Yeri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, **3**(1):33-52.
- ÖZBEY ÖZCAN (2009). İdari Yargı Kararlarının Uygulanmamasından Doğan Hukuki ve Cezai Sorumluluk. *Ankara Barosu Dergisi*, **67**(4): 45-63.
- ÖZÇAĞ M (2004). Sürdürülebilir Kalkınma Sürecinde İklim Değişikliği ve Türkiye Analizi (Yüksek Lisans Tezi). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- ÖZDEMİR B (2009). Küresel Kirlenme Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Çevre Vergileri. *Maliye Dergisi*, **156**:1-136.
- ÖZDEMİR E (2019). İdari Yargıda Dilekçeler Üzerine İlk İnceleme, İstanbul: On İki Levha.
- ÖZEN M (2010) Çevreye Karşı İşlenen Suçlar. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, **18**(1):9-43.
- ÖZKAN A (2016) Güvenlik Paradigmasında Sınıraşan Bir Çevre Sorunsalı: “Nükleer Zarar”. *Alternatif Politika*, **8**(1):128-159.
- ÖZKAYA ÖZLÜER I (2022). Paris Antlaşması Sonrasında ÇED Kapsamı Dışı Değerlendirme Kararları ve Çevresel Kolluk Faaliyetlerinin İklim Hukuku Açısından Niteliği. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, **71**(1): 515-542.
- ÖZMEHMET E. Dünyada ve Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları, https://journal.yasar.edu.tr/wp/content/uploads/2012/11/vol_3_no_12_Ecehan_OZ_Makale.pdf (Erişim Tarihi: 17.12.2022)
- ÖZSUNAY E(1982). Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- PERREZ F X. (2003). "The World Summit on Sustainable Development: Environment, Precaution and Trade: A potential for Success and/or Failure", *RECIEL*, Volume 12, Issue 1, s:12.-22.
- POLAT F, İKİZ Ö Ö (2016). 2014 Yerel Seçimlerinde Sosyal Medya Kullanımı: 16 Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimi Örneği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, **43**: 149-174.
- RAWLS J (1999). A Theory of Justice. Oxford University Press.

SARGUTAN A E (1996). Türkiye’de Sağlık Politikası. Ankara.

SANCAKDAR O (2014). İdari Yargılama Usulünde İvedi Yargılama Usulü ve Grup Davalar. *Danıştay ve İdari Yargı Günü Sempozyumu*, s.112.

SAYGILI A (2007). Çevre Hukuku Açısından Çevresel Etki Değerlendirmesi, Ankara: İmaj Yayınevi.

SEMİZ Y (2014). Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi. *Hacettepe HFD*, 4 (2):1-46.

SİRMEN L (1990) Çevre Kanunu’na Göre Çevrenin Kirletilmesinden Doğan Sorumluluk. *Ankara Barosu Dergisi*, 1.

SSENYONJO M (2009). Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Portland, Hart Publishing, s. 324-325.

SÜSLÜ G (2021). Çevrenin Korunmasında Beyaz Enerjinin Rolü ve Yargısal Denetimi. Ankara: Adalet Yayınevi.

ŞAHİN A (2010). “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”. *AUHFD*, 59(4): 711-766.

ŞİMŞEK T (2010). Çevresel Etki Değerlendirmesi: Mevzuat, Uygulama ve Sorunlar. Danıştay ve İdari Yargı Günü, 142. Yıl Sempozyumu, Ankara, Danıştay Matbaası, s.63-91.

TANÖR B (1994). Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, İstanbul: BDS Yayınları.

TANRIVER S (2016). Medeni Usul Hukuku. Ankara: Yetkin Yayınları. s:449-535.

TAŞKIN O E (2015). Maddi ve Muhakeme Boyutuyla Çevre Ceza Hukukuna Dair Bazı Tespitler/Kısmi Öneriler. *CHKD*, 3 (1):119-166.

TAZEGÜL İ (2022). İdari Yargı Kararlarında Çevresel Başvuru Hakkı. Ankara: Adalet Yayınevi.

TEMİZ Ö (2014). Türk Hukukunda Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 69:165-188.

- TEZİÇ E (2014). Anayasa Hukuku.İstanbul, Beta Basım A.Ş. 279-298
- TOMBALOĞLU N (2014). Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kamu Yararı Kavramı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1):353-388.
- TOROSLU N, TOROSLU H (2015). Ceza Hukuku Genel Kısım. Ankara, Savaş Yayınevi. 15-40.
- TURGUT N (1995). “Kirlenen Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 44 (1):607-654.
- TURGUT N (1997). “Sürdürebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Katılımın Rolü”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 52 (1):701-715.
- TURGUT N (2006). Çevre Hukukunun Temel Kavram ve İlkeleri. *Çevre Hukuku Sempozyumu*, 25: 15-35.
- TÜRKOĞLU ÜSTÜN K (2021). Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru Kararlarında Çevre Hakkına Yaklaşımı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2546-2589.
- ÜRKMEZ T(2005). “Hukuk ve Çevre”, *CEKÜD*, <http://www.cekud.org/site/page.asp?dsy>, (Erişim Tarihi:12.09.2022).
- ÜZELTÜRK S T (2012). Anayasa Hukuku Açısından Sağlık Hakkı. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- VASAK K (1977) A 30 year struggle, The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights; The UNESCO Courier.
- VOLOKH E (2021). Akademik Metinler Nasıl Yazılır? Hukukçular için Rehber. (Ertuğrul Uzun, Çev.). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- WOODS, K (2006). “What Does the Language of Human Rights Bring to Campaigns for Environmental Justice”, *Environmental Politics*, 15 :572-591.
- YALÇIN SANCAR T, KÖPRÜLÜ T (2015). Ceza Hukuku Genel Hükümler Uygulamalı Çalışmalar. Ankara: Savaş Yayınevi, 5-63.
- YAMAN M (2019). İdari Yargı Dava Rehberi, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YANCI ÖZALP N (2013). Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2 (3):53-93.

YANCI ÖZALP N (2017). Bolivya Anayasasında Ülkesel Haklar. *YÜHFD*, 14 (1):172-193.

YAŞAMIŞ F D (1999). Çevre Kanunu'nun Uygulanması. Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayını.

YAŞAR H N (2013). İdari Yargı Kararlarının Etkinleştirilmesi Arayışında İdari Yargı İdari Yargıç Yargısal Emir, On İki Levha Yayıncılık, 143-144.

YENİ O (2014). Sürdürülebilirlik ve Sürdürebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 16 (3):181-208.

YEŞİLYURT N İ (2015). “İdari Yargıda Yürütmenin Durdurulması ve İvedi Yargılama : Hukuka Sermayeye Koşut Hız Ayarı”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 52 (2): 403-433.

YILDIZ H, TURAN M (2010). Küreselleşme ve Sağlık. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 36(1).

YILMAZ TURGUT N (2018). Çevresel Göç ve Çevre Göçmenleri Sorununun Çevre Hukukundaki Yeri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 139: 287-346.

YILMAZ TURGUT N (2017). Çevre Politikası ve Hukuku, Ankara: İmaj Yayınevi.

YONGALIK A. (2011). İstisnalar Dar Yorumlanır Kuralı ve Değerlendirmesi. *AÜHFD*, 60(1).

YURTCANLI DUYMAZ S (2013). Çevre Örgütlerinin Çevresel Yönetime Katılma Sürecinde Dayandığı Haklar. *TBB Dergisi* 107:173-198.

YÜKSEL M (2000). Avrupa İnsan Hakları Hukuku ve Türk Hukuk Düzenindeki Yeri. *Türkiye Noterler Birliği Hukuk Dergisi*, 108:19-35.

<https://turkiye.un.org/tr/sdgs> (Erişim Tarihi: 17.12.2022).

<https://karararama.danistay.gov.tr> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

<https://www.haberturk.com/gundem/haber/1007295-6-bin-zeytin-agaci-kesildi-danistaydan-yurutmeyi-durdurma-karari-cikti> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

<https://oggito.com/icerikler/Ioanna-kucuradi-nin-Insan-haklari-felsefesine-giris/64640> (Erişim Tarihi: 04.10.2022).

https://donguseleekonomiplatformu.com/knowledge-hub/article_1-what-is-the-definition-of-a-circular-economy_11.html?page=1#articlePageTitle (Erişim Tarihi: 06.010.2022).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31985L0337&from=EN> (Erişim Tarihi: 26.04.2023).

<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/supreme-court-designates-117-environment-courts-philippines/> (Erişim Tarihi: 26.04.2023).

https://www.wwfindia.org/about_wwf/enablers/cel/national_green_tribunal/ (Erişim Tarihi: 26.04.2023).

<https://sosyalhaklardenegi.org/hakkimizda/> (Erişim Tarihi:26.03.2023).

<https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.04.2023).

<https://www.cnbc.com/2020/01/24/chinas-hubei-province-confirms-15-more-deaths-due-to-coronavirus.html> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

<https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-mediabriefing-on-covid-19---11-march-2020> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

<https://www.pratolye.com/kucuk-bir-dunya-global-village-kuresel-koy-nedir> (Erişim Tarihi:06.04.2023).

http://www.who.int/hpr/NPH/docs/ottawa_charter_hp.pdf. (Erişim Tarihi:06.04.2023).

<https://evrimagaci.org/olduren-sis-1952-yilinda-yasanan-buyuk-londra-sisi-12000-kisinin-olumune-neden-oldu-10192> (Erişim Tarihi:06.04.2023).

<https://ab.csb.gov.tr/anlasmalar-i-98915> (Erişim Tarihi:08.04.2023).

<https://politeknik.org.tr/yeni-ced-yonetmeligi-talan-edeceksen-muafsin/> (Erişim Tarihi: 08.04.2023).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52426424> (Erişim Tarihi: 08.04.2023).

<https://www.mfa.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 08.04.2023).

<https://tekirdag.csb.gov.tr/ced-ve-cede-tabi-faaliyetler-i-90217> (Erişim Tarihi:06.04.2023).

https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf (Erişim Tarihi: 27.03.2023).

https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021?lang=en (Erişim Tarihi: 27.03.2023).

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL7/300/05/IMG/NL730005.pdf?OpenElement> (Erişim Tarihi:27.04.2023).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası

2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu

6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu

6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu

4721 sayılı Türk Medeni Kanunu

5237 sayılı Türk Ceza Kanunu

2872 sayılı Çevre Kanunu

31907 sayılı ÇED Yönetmeliği